

Marja Hesseling

ENGELN IN DE TIJD

Hedendaagse gedachten vanuit de protestantse traditie

Theologie en Levensbeschouwing – Jaar 2014

Studentnummer: 1036440

Onderwijseenheid: ENTH-INT12

Begeleidend docent: Drs. H.H. Zegwaart

2^e Beoordelaar: M.A. Timmerman

Windesheim

Samenvatting	4
1 Inleiding.....	7
De aanleiding van het onderzoek en de probleemstelling	7
2 Methodische aanpak	9
2.1 De context van het onderzoek	9
2.2 De doelstelling in het onderzoek	9
2.3 De doelstelling van het onderzoek	9
2.4 Vraagstelling.....	10
2.5 Het probleem en wat ik wil bereiken.....	10
2.5.1 Het probleem	10
2.5.2 Wat wil ik bereiken?	10
2.6 Methodische werkwijze.....	10
3 Aandacht voor engelen in de protestantse traditie	12
Inleiding.....	12
3.1 De Reformatie: Calvijn	13
3.2 Engelen in de protestantse traditie van de twintigste eeuw	14
3.2.1 Rudolf Bultmann (1884-1976).....	14
3.2.2 Karl Barth (1886-1968)	14
3.2.3 Claus Westermann (1909-2000)	15
3.2.4 Hendrikus Berkhof (1914-1995).....	17
3.2.5 Wim Markus (Geboren in 1946).....	18
3.3 Conclusie	19
4 Engelenverhalen van vandaag – André Mulder	20
Inleiding.....	20
4.1 Het verhaal van de mens met engelervaringen	20
4.2 Betekenis en werking van engelenervaringen	21
5. Opzet en uitvoering van het onderzoek	23
5.1.1 Keuze en selectie respondenten.....	23
5.1.2 Voor het benaderen van de respondenten	23
5.1.3 Methode.....	23
5.1.4 Deelvragen in het gesprek met de predikanten.....	24
5.2 Verwerking interviews	25
6 Analyse van de gesprekken	26

Inleiding.....	26
6.1 Gedachtegoed respondenten.....	26
6.1.1 Gedachtegoed Michiel van der Plas	26
6.1.2 Gedachtegoed Evert Bruining.....	28
6.1.3 Gedachtegoed Jaap van Wilgen	29
6.1.4 Gedachtegoed Johan van Houten	30
Evaluatie	31
6.2 Bespreking van het gedachtegoed van de respondenten met de literatuur	32
6.2.1 Bespreking van het gedachtegoed van Michiel van der Plas in relatie tot de literatuur.....	32
Raakpunten	32
Verschillen	33
Evaluatie	34
6.2.2 Bespreking van het gedachtegoed van Evert Bruining in relatie tot de literatuur	34
Raakpunten	34
Verschillen	35
Evaluatie	35
6.2.3 Bespreking van het gedachtegoed van Jaap van Wilgen in relatie tot de literatuur.....	36
Raakpunten	36
Verschillen	37
6.2.4 Bespreking van het gedachtegoed van Johan van Houten in relatie tot de literatuur.....	38
Raakpunten	38
Verschillen	39
Evaluatie	40
6.3 Conclusie	40
Inleiding.....	40
6.3.1 De protestantse engelentraditie.....	40
6.3.2 Gedachtegoed respondenten tot de protestantse engelentraditie.....	41
7 Adviezen.....	43
8 Theologische reflectie.....	44
9 Reflectie op het onderzoek.....	47
9.1 Validiteit en betrouwbaarheid	47
9.2 Wat ik geleerd heb door mijn onderzoek	47

9.3 Vragen die uit het onderzoek naar voren zijn gekomen	49
Nawoord	51
Literatuur.....	52
Bijlagen.....	53
1 Verwerken van de interviews	53
2 Vierde interview D	55
3 Codering vierde interview	63
4 Verzamelen coderingen interviews	65
5 Vergelijking coderingen interviews	67

Samenvatting

Door een toevallig gesprek over engelenontmoetingen is mijn interesse in engelen ontstaan. Ik vroeg mij af welke plek engelen nog hebben in de protestantse traditie. Want eigenlijk wordt er naar mijn weten binnen de protestantse kerk weinig over engelen gesproken. Er lijkt weinig openheid te bestaan over dit onderwerp, terwijl in de samenleving engelen vaker dan vroeger onderwerp van gesprek lijken te zijn.

Ik heb onderzocht hoe predikanten binnen de PKN tegen engelen en engelenervaringen aankijken en hoe zij er mee omgaan in het pastoraat. Mijn onderzoeksvraag is: '*Hoe verhouden de theologische en pastorale visies van predikanten zich tot de protestantse engelentraditie?*'. Om dit op het spoor te komen heb ik de volgende deelvragen gebruikt: 'Wat is de eerste associatie bij het woord engelen? Heeft het een plek in de biografie? Wat is de visie op engelen? Welke functies zouden engelen kunnen hebben? Kom je engelenervaring tegen in het pastoraat?'

Zowel hun visie als hun ervaringen in het pastoraat heb ik gelegd naast de visies van enkele protestantse theologen en naast in literatuur vastgelegde ervaringen van pastoraanten.

Gebleken is dat het lastig is vast te stellen wat nu precies de protestantse engelentraditie is. Ik heb wel een kader kunnen ontdekken waarin een groot deel van de theologen zich kan vinden. Ook is mij gebleken dat de geïnterviewde predikanten zoekende zijn, maar toch ook wel verankerd in eerder genoemd kader. Desondanks ziet de één engelen meer als een mythische verschijning en de ander ze als een geestelijke werkelijkheid. De meeste respondenten hebben wel belangstelling voor het onderwerp engelen.

Alle respondenten erkennen de waarde van engelenervaringen in het pastoraat. Maar niet allen hebben zelf kennis genomen van ervaringen. Onbekendheid met engelen maar soms ook angst voor tussenkomst van engelen, draagt bij aan terughoudendheid en zorgt ervoor dat het onderwerp weinig aan de orde komt.

Wat ben ik verder aan de weet gekomen door dit onderzoek? Mij is gebleken dat voor degene die een engelenervaring heeft dit een grote impact heeft. Het is van belang dat een geestelijk begeleider zich openstelt voor die ervaringen en kan helpen die ervaringen te duiden. Wat het onderzoek mij ook heeft geleerd is dat er meer belangstelling voor engelen lijkt te bestaan dan ik tevoren had gedacht.

Het onderzoek heeft in zekere zin antwoord gegeven op mijn onderzoeksvraag. Tegelijkertijd heeft het onderzoek geleid tot een aantal nieuwe vragen die ik in mijn scriptie heb verwoord. Die vragen hebben onder meer betrekking op het verbeteren van de communicatie op het terrein van engelen en op de rol die geestelijk begeleiders naar mijn idee zouden kunnen vervullen. Het onderzoek heeft mij ook gestimuleerd om na te denken wat ik zou kunnen doen om de communicatie te verbeteren.

1 Inleiding

De aanleiding van het onderzoek en de probleemstelling

In deze tijd spreekt men gemakkelijk over de rationele werkelijkheid. Met onze vrijheid van meningsuiting wordt er dan vaak ook niet geschroomd om iets te zeggen of te vinden. Maar wanneer het bijvoorbeeld over de transcendente wereld gaat, wordt het vaak lastiger. Zo is mij opgevallen dat ook het spreken over engelen lastig blijkt. Al lijkt het erop dat er tegenwoordig wel steeds meer aandacht voor komt. Dit is zeker op het esoterische vlak het geval. Zo is de *Happinez* een blad waarin ruim aandacht wordt geschonken aan de transcendente wereld, waaronder ook engelen. Het woord engel komt uit het Griekse woord 'angelos', wat 'boodschapper' betekent. Ook in de Bijbel wordt over deze boodschappers gesproken.

Mijn interesse voor engelen is begonnen na een gesprek over engelen met iemand in onze geloofsgemeenschap. Ik heb bij haar een terughoudendheid betreffende dit onderwerp bemerkt. Bij het doorvragen is gebleken dat deze terughoudendheid uit angst voortkomt, omdat het openstaan voor engelen niet bijbels zou zijn.

Daarnaast ben ik in mijn periode van ouderlingschap en op mijn stageplekken, in het pastoraat mensen tegengekomen met een engelenervaring. Mensen die deze ervaring hebben gehad spreken daar nauwelijks met anderen over. Maar ik heb gemerkt dat het wel ervaringen zijn die wat te zeggen hebben aan hen die het overkomt. En wanneer je iets dergelijks meemaakt lijkt mij dat er ook een behoefte kan zijn om dit te kunnen delen.

Maar wanneer spreek je over een engelenervaring? Zelf heb ik eens een lichtende nabijheid ervaren, wat ik toen als de nabijheid van Christus heb gezien. Zou dat een engelenervaring geweest kunnen zijn? Daarbij heb ik ook gemerkt dat ik het lastig vond om er met anderen over te praten en vragen te stellen. Ik was bang dat de ander het niet zou begrijpen.

Daarnaast lijkt het dat ook de predikanten niet of nauwelijks over dit onderwerp spreken. Dit geldt ook voor de geloofsgemeenschappen waarin ik mij beweeg. Ook André Mulder (zie mijn hoofdstuk 4) benoemt in zijn boek dat theologen meestal zwijgen over engelen en de rol die zij in een mensenleven kunnen innemen, terwijl er ook nu nog mensen zijn die van hun ervaring vertellen. En dat verhalen over engelenervaringen zelfs lijken toe te nemen.

Deze ervaringen hebben bij mij de volgende vragen opgeroepen: 'Welke plek en rol hebben engelen in onze werkelijkheid? En welke plek hebben zij in de protestantse traditie? Hoe kijken predikanten tegen dit fenomeen aan? Wat is hun theologische visie en hoe gaan ze hier in het pastoraat mee om?'

Om deze vragen te kunnen beantwoorden ga ik een beschrijvend onderzoek doen. Gezien de hoeveelheid beschikbare tijd, beperk ik mij hierbij tot de predikanten uit de Protestantse Kerk Nederland in de regio Harderwijk. Hiervoor neem ik eerst interviews af bij vier predikanten. Om vervolgens de interviews te vergelijken met de literatuur die ik voor dit onderzoek heb gelezen.

In verband met de anonimiteit zijn de namen van de respondenten in dit verslag fictief. De respondenten zijn al tien jaar of langer predikant en hebben dus al een langere tijd ervaring in het pastoraat.

Ik ben mij ervan bewust dat het bevragen van de predikanten zeer persoonlijk kan zijn, door het eigene van dit onderwerp. Des te meer een reden dat ik dankbaar ben met de bereidwilligheid die ik heb ervaren bij de respondenten. De openheid en durf waarmee gesproken is waardeer ik ten zeerste.

Ook ben ik mij bewust van mijn eigen ervaringen omtrent dit onderwerp. Mijn eigen ervaring heb ik geprobeerd naar de achtergrond te schuiven, omdat ik zo min mogelijk vooronderstelling mee wil nemen. Dit is nooit geheel mogelijk, maar voor mijn gevoel is het aardig gelukt.

2 Methodische aanpak

Hieronder geef ik een beschrijving van hoe ik het onderzoek methodisch heb aangepakt. Eerst geef ik de context weer in 2.1 en in 2.2/2.3 de doelstelling *in* en respectievelijk *van* het onderzoek. Vervolgens in 2.4 kom ik met de vraagstelling. In 2.5 kijk ik wat het probleem is en wat ik wil bereiken. In 2.6 wil ik aangeven hoe mijn plan van aanpak is voor het systematisch ordenen van de interviews en de literatuur.

2.1 De context van het onderzoek

De context is dat er meer aandacht voor engelen en engelenervaringen lijkt te komen, maar dat er binnen de PKN niet of nauwelijks over engelen en engelenervaringen wordt gesproken. Het lijkt dat er in deze tijd veel onduidelijkheid en onbegrip is over engelen en engelenervaringen. Ook de predikanten lijken zwijgzaam over engelen en engelenervaringen. Omdat de aandacht voor het onderwerp lijkt toe te nemen en er tegelijkertijd onduidelijkheid lijkt te zijn binnen de PKN over hoe hier mee om te gaan, ben ik benieuwd hoe predikanten zich verhouden met de protestantse engelentraditie.

2.2 De doelstelling in het onderzoek

De doelstelling in het onderzoek is om op het spoor te komen hoe de theologische en pastorale visies van predikanten binnen de PKN in regio Harderwijk zich verhouden tot de protestantse engelentraditie. Welke rol speelt dit in hun theologie en pastoraat?

2.3 De doelstelling van het onderzoek

De doelstelling van het onderzoek is, om meer openheid en vertrouwen te creëren bij pastoranten en professionals om over engelenervaringen te kunnen en durven spreken. Ik kan mij voorstellen dat wanneer mensen een engelenervaring hebben gehad, zij behoefte hebben om hierover te spreken. Wanneer een pastorant de stap zet om in vertrouwen met een predikant/geestelijk begeleider over een engelenervaring te spreken, lijkt het mij belangrijk dat er openheid over dit onderwerp is. Hopelijk dat het onderzoek hier een bijdrage aan kan leveren.

2.4 Vraagstelling

Hoe verhouden de theologische en pastorale visies van predikanten van de PKN in Harderwijk zich tot de protestantse engelentraditie?

Op de deelvragen kom ik later op terug in hoofdstuk 5 - opzet en uitvoering van het onderzoek – ik benoem ze in 5.1.4.

2.5 Het probleem en wat ik wil bereiken

2.5.1 Het probleem

In onze cultuur is er aan de ene kant meer aandacht voor de metafysische wereld en aan de andere kant is er onduidelijkheid en onbegrip. De transcendente wereld van engelen en engelenervaringen lijkt voor kerk en theologie in deze tijd een lastige. Er is terughoudendheid in het spreken over engelen en engelenervaringen. Dit heb ik van anderen gehoord en ik kan dit ook uit eigen ervaring zeggen. Er gebeurt iets met je wat een grote impact heeft, maar wat je niet met een ander durft te delen. Dit komt door onbekendheid met dit onderwerp en de angst voor onbegrip. Het is fijn als je met je geestelijk begeleider hierover in gesprek kan gaan. Maar gebeurt dat ook? Is er binnen de protestantse traditie ruimte voor engelen en engelenervaringen?

2.5.2 Wat wil ik bereiken?

Nu engelen en engelenervaringen meer in de belangstelling lijken te komen, lijkt het mij van waarde om aandacht aan dit onderwerp te besteden. Met mijn onderzoek hoop ik op het spoor te komen hoe predikanten zich theologisch en pastoraal verhouden met de protestantse engelentraditie en welke consequenties dit heeft voor het pastoraat. Ik hoop dat het onderzoek mag bijdragen aan meer openheid over engelen en engelenervaringen. Openheid en duidelijkheid is wat ik bereiken wil.

2.6 Methodische werkwijze

Predikanten/geestelijk begeleiders zijn naar mijn idee de aangewezen personen om het gesprek over engelen en engelenervaring aan te gaan. Omdat het hier om een kleinschalig onderzoek gaat, beperk ik mij tot predikanten uit de PKN en tot de regio Harderwijk. Ik wil mij

richten op hun theologische en pastorale visie op de protestantse engelentraditie en welke gevolgen dit heeft voor het pastoraat.

Om de denkwijze van predikanten op het spoor te komen, heb ik hen geïnterviewd.

Aanvankelijk had ik een vragenlijst, maar door mijn eerste vraagstelling naar de eerste associatie bij het woord engelen, verliep de volgorde soms anders. De punten zoals 'welke plek engelen hebben in de biografie en theologie' en 'welke functie zij kunnen hebben' en 'hoe men er in het pastoraat mee omgaat of om zal gaan' heb ik in ieder interview terug laten komen. Tot deze keuze ben ik gekomen na een proefinterview. Naar mijn idee zijn dit geschikte vragen om een zo breed mogelijk beeld te krijgen. Het verwerken van de interviews geef ik in bijlage 1 weer. Daarnaast heb ik literatuur gelezen om mij te verdiepen in de protestantse engelentraditie. Om vervolgens te kijken hoe de theologische en pastorale visies van de predikanten zich tot de protestants engelentraditie verhouden.

Na de vergelijking van het resultaat van de interviews met de literatuur, zal ik met een conclusie en mogelijke aanbevelingen komen.

Bij het waarnemen en het weergeven van de interviews en literatuur wil ik zo objectief mogelijk zijn. Al ben ik mij ervan bewust dat ik mijn eigen ervaringen en gedachten meeneem. Mijn subjectiviteit probeer ik zoveel mogelijk naar de achtergrond te schuiven. Tijdens de interviews heb ik dit geprobeerd en ik heb de indruk dat het mij grotendeels gelukt is. Voor het maken van onderzoeksverslag geldt hetzelfde.

3 Aandacht voor engelen in de protestantse traditie

Inleiding

In dit hoofdstuk wil ik bekijken welke rol engelen in de geschiedenis van de protestantse traditie hebben gehad. En hoe theologen door de tijd heen met het fenomeen engelen zijn omgegaan.

Eeuwenlang hebben engelen in de Schrift en de traditie een belangrijke plaats gehad. Sinds de Verlichting is hier verandering in gekomen en hebben velen moeite met de voorstelling van engelen (De Graaff, 2004, p.11).

Eerst kijk ik naar de tijd van de Reformatie. Hoe Calvijn tegen engelen aankeek en welke invloed dit op onze traditie heeft gehad. Vervolgens kijk ik naar verschillende visies op engelen van theologen uit de negentiende en twintigste eeuw. Gezien de omvang en de tijd beperk ik mij hier tot vijf theologen, te weten, Rudolf Bultmann (1884-1976), Karl Barth (1886-1968), Claus Westermann (1909-2000), Hendrikus Berkhof (1914-1995) en Wim Markus (Geboren 1946).

Het boek van De Graaff heb ik vooral gebruikt omdat hij in zijn boek een brede uiteenzetting geeft van verschillende theologen met verschillende visies op engelen in de tijd. Uit zijn boek heb ik de informatie over Calvijn gehaald, om een beeld van de kijk op engelen in de tijd van de Reformatie weer te geven. Daarnaast heb ik voor theologen gekozen die verschillen in hun kijk op engelen. De Graaff geeft in zijn boek een uiteenzetting van deze verscheidenheid in denken.

De Graaff geeft aan dat Bultmann met zijn denkwijze tot de theologen hoort die zorgen voor de verdwijning van engelen uit de theologie, Berkhof tot de theologen met een ingang voor engelen en Barth hoort volgens De Graaff tot de theologen die zich inzetten voor het bewaren van het erfgoed van de engelentraditie.

Naast bovengenoemde theologen heb ik voor Wim Markus (predikant Hervormde gemeente PKN) gekozen, hij schrijft over engelen omdat zij haast vergeten zijn. Omdat de Bijbel over engelen spreekt, wil hij dat ook doen. Hij is er zeker van dat er engelen om ons heen zijn en wil daarom op de vele vragen ingaan. Soms lukt dat en soms blijft het zoeken. En voor Westermann heb ik gekozen vanwege zijn poging om openingen te zoeken voor het zien van wonderbaarlijk en bovennatuurlijk ingrijpen van God in onze werkelijkheid.

De visie van deze theologen wil ik vervolgens in hoofdstuk zes in gesprek brengen met de respondenten en daarmee in kaart brengen hoe ze zich verhouden tot de protestantse traditie.

3.1 De Reformatie: Calvin

Een belangrijk punt uit de Reformatie is dat zij voor alles uit willen gaan van de Heilige Schrift. Voor Calvin staan engelen in verband met de scheppingsleer. Uit de Schrift komt duidelijk naar voren dat engelen schepselen zijn van God. Zo ook dat engelen hemelse geesten zijn, die God gebruikt om Zijn wil uit te voeren. Calvin ziet engelen vooral als gevers en bestuurders van Gods barmhartigheid naar ons. Zij leiden ons op onze wegen en dragen zorg voor ons tegen het kwaad. Omdat wij beschermd worden door engelen, binden zij een strijd aan met de duivel en onze vijanden (2Kon. 19:35 en Jes. 37:36). Hiermee durft hij niet te zeggen dat iedere gelovige afzonderlijk een beschermengel heeft (De Graaff, 2004, p.189).

In Handelingen 12:25 lezen we dat de discipelen veronderstellen dat de persoonlijke beschermengel van Petrus aan de deur klopt. Hieruit zou je op kunnen maken dat er persoonlijke beschermengelen bestaan. Waar Calvin wel zeker van is, is dat alle engelen samen waken over ons heil (De Graaff, 2004, p.190/191).

Een belangrijk punt voor Calvin is dat alleen Christus bewerker is van alle goede dingen. God maakt gebruik van engelen, hun aanwezigheid toont ons hoe nabij God is. Engelen leiden ons naar God, het zijn de handen van God door Hem bestuurd. Maar het is Christus alleen, het hoofd der engelen, die hemel en aarde verbindt. Calvin wijst erop dat zonder de tussenkomst van Christus er een vijandige scheiding zou zijn tussen engelen en ons (De Graaff, 2004, p.190/191).

Bij de rooms-katholieke theologie hadden engelen een belangrijke plek in de bemiddeling van de gebeden. Voor de Reformatoren betekende dit een ontkenning van de volledige nabijheid van God in Jezus Christus als bemiddelaar. Gods nabijheid in Christus door de Geest is volkomen en daardoor is alles wat daarnaast wordt gezegd een bedreiging (De Graaff, 2004, p.194).

Calvin is bang dat de aanname dat engelen een bemiddelende rol zou hebben afbreuk doet aan de volkomenheid van Christus. Terwijl in de Bijbel er zeker een bemiddelende rol voor engelen is. Onder andere in Zacharia 1, waar een engel Zacharia een boodschap brengt. En in Openbaring 8:3, waar uit de hand van de engel rook van wierook en de gebeden van de heiligen opstijgen naar God. Zo is er sprake van een bemiddelende functie tussen mensen en God in de Bijbel (De Graaff, 2004, p.196).

De Reformatoren hebben gebroken met de hemelse hiërarchische traditie van de Katholieke kerk. Volgens De Graaff heeft deze breuk geleid tot minimalisering van engelen binnen de protestantse traditie (De Graaff, 2004, p.193).

3.2 Engelen in de protestantse traditie van de twintigste eeuw

Geleidelijk hebben de opvattingen van Calvijn aan zeggenschap verloren en hebben verschillende protestantse theologen andere nuances aangebracht in de kijk op engelen. Hier wil ik kijken naar de visies van de theologen zoals hierboven eerder benoemd.

3.2.1 Rudolf Bultmann (1884-1976)

Vanaf de tijd van de Verlichting heeft het menselijke verstand de overhand gekregen. Maar het menselijke verstand kan niets met de bovennatuurlijke geheimenissen. Dus ook niet met de wereld van engelen (De Graaff, 2004, p.23). In die lijn acht Rudolf Bultmann het traditionele geloof in engelen van geen betekenis meer. De nieuwtestamentische voorstelling van engelen plaatst hij in een mythisch wereldbeeld. Dit wereldbeeld is voor de moderne mens niet meer acceptabel. Het is nu bepaald door de wetenschappelijke kennis. De kennis van de krachten van de natuur heeft ervoor gezorgd dat het geloof in engelen heeft afgedaan. De moderne mens gelooft niet dat er bovenaardse wezens kunnen ingrijpen in mensenlevens. Belangrijk is dat het Nieuwe Testament ontmythologiseerd wordt. Want de mythe geeft geen objectief wereldbeeld, maar is een uitdrukking om elkaar te verstaan. Engelen komen uit die mythologische traditie. Ze doen dienst om de transcendentie van God te concretiseren. Het zijn dus symbolen van het goddelijke die in een ontmythologiseerde vorm bewaard blijven (De Graaff, 2004, p.25/26).

3.2.2 Karl Barth (1886-1968)

Karl Barth heeft vooral oog voor de bijzondere aard van het spreken in de Bijbel over engelen. En daarom ook voor de hermeneutiek van de tekst die over engelen gaan. Op deze manier probeert hij antwoord te geven op de desinteresse voor engelen, die er sinds de Verlichting is. Belangrijk voor hem daarbij is het veiligstellen voor theologische willekeur, omdat het spreken daar makkelijk in kan vervallen. Dat neemt niet weg dat er niet over gesproken moet worden. Om dwaling te voorkomen is het voor Barth belangrijk om alleen uit te gaan van de Heilige Schrift. De engelenervaringen zijn niet historisch te achterhalen, maar vanuit sage en legende. Deze bevatten een bijzondere vorm van Gods geschiedenis, voor de geloofwaardigheid en betrouwbaarheid is verlichting van de Heilige Geest nodig. Hiermee overschrijd je historische grenzen, zodat engelen in geen geval als tijdgebonden mythische

voorstellingen kunnen worden gezien, zoals Bultmann beweert (De Graaff, 2004, p.26). De Bijbelse getuigenissen als deel van de openbaring vindt Barth noodzakelijk voor een theologische verantwoording (De Graaff, 2004, p.38/39).

Barths uitvoerig beschouwen van engelen heeft als doel, dat wij ook in onze tijd Bijbelse voorstellingen serieus kunnen nemen. Een verantwoorde theologische leer van engelen kan dan van betekenis zijn voor het christelijke geloof en de kerk. Dat kan alleen als het op Bijbelse getuigenis stoelt als onderdeel van de openbaring. Het verstand moet goed zijn best doen om de Bijbelse getuigenissen te begrijpen. Barth verzet zich tegen rationeel denken om engelen te bewijzen. De Bijbel bevat geen zelfstandig dogma van God en ook niet van engelen. Daarom moeten we ons aan de boven genoemde uitgangspunten houden (De Graaff, 2004, p.39).

Barth wijst ook op de angst voor speculatieve angelologie in de kerkgeschiedenis. Hij ziet de grote moeite met Bijbelse voorstellingen van engelen. Maar gelijk ook het niet willen loslaten waardoor sommige theologen engelen plaatsen binnen de natuurwetenschappelijke ideeën. (De Graaff, 2004, p.40).

Volgens Barth zijn engelen de oorspronkelijke getuigen van God. Hij staat uitvoerig stil bij Openbaring 4 en 5. Het loven van God is een belangrijke taak van engelen. Maar daar tegenover stelt Barth dat het rijk dat tot ons komt, het koninkrijk van de hemel is. Dus waar God zich openbaart daar is ook de hemel en zijn er ook engelen aanwezig. Elke engelervaring is verbonden met de ervaring van God en van Jezus Christus. Het getuigenis van engelen maakt het goddelijke zichtbaar. Ze zijn dienaren van God en geen bemiddelaars (De Graaff, 2004, p.41).

Op de vraag of engelen in onze tijd nog werkzaam zijn zegt Barth: 'Er is geen sprake van *toen* en *nu*. Overal waar Jezus Christus door Zijn Geest tegenwoordig is, vindt ook de dienst der engelen plaats' (De Graaff, 2004, p.42).

Voor Barth zijn engelen realistisch, al is ook hij beïnvloed door de Verlichting. En is voor hem het idee van een persoonlijke beschermengel heidens. Volgens hem komt dit nergens voor in de Bijbel (De Graaff, 2004, p.43).

3.2.3 Claus Westermann (1909-2000)

Westermann is anders dan voorgaande theologen, geen dogmaticus maar een bijbelwetenschapper. Hij brengt dan ook weer andere nuances aan in de kijk op engelen. Westermann begint zijn boek met de opmerking dat het een zegen is dat engelen zich niets aantrekken van wat mensen van hen denken (Westermann, 1998, p.11). Het zijn boodschappers van God en het gaat hen om de overbrugging van afstanden die er zijn

tussen God en mens. Hoe deze afstand wordt opgeheven is voor ons moeilijk voor te stellen, omdat de afstand van God geen ruimtelijke voorstelling bevat (Westermann, 1998, p.14).

Velen nemen - met hem - aan dat engelen niet meer aan ons verschijnen, zoals zij in de Bijbel aan mensen zijn verschenen. Maar dat het eerder de vraag is of God zijn bode zendt in deze tijd en op een welke manier? Want waarom zou Hij dat niet kunnen? Het gaat er meer om of wij openstaan voor bezoek en leiding in ons leven (Westermann, 1998, p.84). En vaak is het pas achteraf dat wij inzien dat God ons een boodschap heeft gestuurd. De eigenlijke ontmoeting vindt pas plaats als de ogen van degene die bezocht is zijn open gegaan (Westermann, 1998, p.85).

De meeste mensen denken dat engelen alleen verschijnen binnen een religieuze context. Maar ze verschijnen volgens Westermann juist in het gewone dagelijkse leven van de mensen, op plekken waar wij niet direct engelen verwachten. Zoals bij de tent van Abraham en tijdens de werkzaamheden van Gideon (Westermann, 1998, p.67).

Als een engel tot mensen komt is dat vaak incognito (Westermann, 1998, p.26). Net als de engelen bij Abraham en Gideon, die waren niet direct herkenbaar, dus waarschijnlijk onopvallend gekleed (Westermann, 1998, p. 28). Dit betekent dat engelen zich ook nu zullen aanpassen aan deze tijd. En engelen laten zich niet definiëren, dus kan je engelen niet nauwkeurig omschrijven (Westermann, 1998, p. 121). Volgens Westermann laten engelen zich niet door één beeld, één leer of één voorstelling vastleggen. Soms verschijnt een engel volgens hem alleen en soms met anderen, als man de andere keer als een vrouw en soms zelfs als God. Ook kan een engel volgens Westermann zichtbaar zijn of juist onzichtbaar en hoor je alleen een stem. Bij engelen is er geen geschiedenis, ze komen en gaan op onverwachte momenten (Westermann, 1998, p.69).

Bij een engelenontmoeting kun je spreken van een 'menswording' van God. God kan ons te allen tijde ontmoeten en wij mensen kunnen rekening houden met de verschillende mogelijke beïnvloedingen van bovenaf. God zal zijn boden zenden, maar hoe dat weten wij niet (Westermann, 1998, p.66).

Woorden in de Bijbel geven een openheid naar de toekomst. Dit is ook bij engelenverhalen. Het gaat om bodes van God die ons een blik in de toekomst geven.

Veel theologen hebben geprobeerd de Bijbel in één keer uit te willen leggen. Maar dat is een illusie geweest en dat zal altijd wel zo blijven. Wanneer je ervoor openstaat dat nog niet alles toegankelijk is in de Bijbel, maar dat je het vertrouwen hebt dat gesloten deuren opengaan wanneer de tijd rijp is, zal dat vruchtbaarder zijn (Westermann, 1998, p.65).

Engelen laten zich niet definiëren in de Bijbel. Maar waar wij ze tegenkomen in de Bijbel, brengen ze ons over een scheiding van ons denken en onze voorstellingsvermogen en onze begrippen (Westermann, 1998, p.121).

3.2.4 Hendrikus Berkhof (1914-1995)

Volgens Berkhof, één van de belangrijkste naoorlogse protestantse theoloog in Nederland, komen engelen voor in de Bijbel als dienende scheppels die zich ten diensten stellen van de berusting, redding en leiding van de mensen. In deze werkelijkheid is het geloof gegrond op de ontmoetingen tussen God en mensen (Berkhof, 2007, p.176).

Mensen kunnen tot de ontdekking komen dat engelen bemiddelend werken in deze ontmoetingen. Wanneer je niet uit ervaring kan spreken, doe je er goed aan om je te onthouden van een oordeel. Maar mocht je uit ervaring kunnen spreken, dan kan je er nog geen geloofsleer van maken. Volgens Berkhof komt dit omdat de meerderheid van de systematische theologen van deze tijd hier nog niet aan toe zijn (Berkhof, 2007, p.176).

En een geloofsleer is niet of nauwelijks te doen, omdat er uit de Bijbel geen eenduidig antwoord valt te halen (Berkhof, 2007, p.176). Wat de engelenverhalen wel laten zien is, dat de verschijning van een engel uitdrukking geeft aan het geloof dat Gods wereld veel rijker is dan wij kunnen zien. Dat er andere werkelijkheden zijn met een werkelijke bereidheid om, vanuit Gods liefde voor de wereld, de mensen te helpen tot hun bestemming te komen (Berkhof, 2007, p.177).

Engelen worden in verband gebracht met de hemel. Hierbij kun je spreken over een hogere geschapen, aan ons aanschouwen onttrokken werkelijkheid waarin God geprezen en gediend wordt. Maar het woord 'hemel' behoort tot de beeldspraak van het geloof. De hemel is ook hier, waarin we mogen ontdekken hoe God en mens elkaar kunnen ontmoeten. Het doel is: 'Uw wil geschiede, gelijk in de hemel, alzo ook op de aarde'. En alles wat meewerkt aan dat doel is hemels. Zoals Christus uit de hemel komt en onze hemelse zegeningen (Berkhof, 2007, p.178). Engelen worden in de hemel geplaatst, maar de hemel is alomvattend. Het is de hemel die inwerkt op de aarde. Zo werkt de hemel en werken daarmee engelen mee aan de heilsverwachting die wij hebben van God. En mogen wij steeds meer tot onze bestemming komen (Berkhof, 2007, p.179).

3.2.5 Wim Markus (Geboren in 1946)

Wim Markus, predikant in de PKN, vraagt zich af in hoeverre wij ook iets aan engelen missen, of ze nu wel of niet bestaan? Hij vindt dat wel, of eigenlijk zegt hij: 'doen wij God te kort als wij Zijn creatieve kwaliteit op geen enkele manier waarderen'. Wij hoeven niet te twifelen dat God Zijn schepping liefheeft en dus ook Zijn engelen. Omdat engelen voor God belangrijk zijn verdienen ze ook onze aandacht. Zo zegt Markus: 'Door met de ogen van de Bijbel naar Gods engelen te kijken, worden ze steeds mooier: toonbeelden van zijn kracht, hulp, liefde en schoonheid. Daar kun je van genieten. En al genietend houd je nog meer van Hem! En dat zou je toch niet willen missen' (Markus, 2003, p.13).

Engelen omringen God in de hemel, maar volgens Markus is de hemel een woonplaats van een andere soort en een veel hogere orde. Het is een woonplaats die onze voorstellingen te boven gaat. Het is een goddelijke, meerdimensionale ruimte die de aardse ruimte omgeeft en doordringt. De hemel is dus bij ons thuis, overal dus ook daar waar een engelenervaring plaatsvindt. Dat was in de tijd van de Bijbel en ook nu in onze werkelijkheid. De hemel is zo dichtbij, ook Christus is met hemelvaart opgenomen in deze goddelijke werkelijkheid (Markus, 2003, p.17).

Volgens Markus is het dus mogelijk om engelen te ontmoeten. Ze kunnen je bij de hand nemen. Maar waar het uiteindelijk om gaat, is de relatie die wij hebben met Christus. Wel willen engelen ons daarbij helpen (Markus, 2003, p.55). Zo lezen wij in Psalm 91 dat engelen de gelovigen op al hun wegen behoeden. Dit betekent niet dat ons niets kan overkomen, maar dat wij worden behoed, dat engelen ons begeleiden naar waar wij eeuwige vreugde ervaren (Markus, 2003, p.58).

Markus geeft aan dat engelen vanaf het begin van ons geloof bij ons heil betrokken zijn. Zij verheugen zich over ieder die zich tot God richt en willen hen behoeden voor het kwaad. Hij haalt hierbij Hebreeën 1 aan: 'Zij worden uitgezonden ten diensten van hen die het heil zullen beërven' (Markus, 2003, p.45).

Engelen zijn boodschappers van God. Hier zijn ook verschillende voorbeelden van in de Bijbel te vinden. Zoals onder andere de engelen in Genesis 18, die Abraham het oordeel van God over Sodom en Gomorra kwamen brengen. En even later in Genesis 19:1,2, kwamen ze bij Lot om hetzelfde mee te delen (Markus, 2003, p.58). Zo willen ze ons behoeden voor het kwaad.

Volgens Markus zullen wij in de eeuwigheid meer duidelijkheid krijgen van Gods schepping. Engelen zullen ons daarbij helpen. Al zullen wij nooit volkomen Gods niveau bereiken, waardoor er altijd vragen zullen blijven. Maar de vrede en vreugde zullen overheersen. Zoals in Psalm 91 staat, zijn het de engelen die ons behoeden op onze wegen en ons op handen zullen dragen (Markus, 2003, p.58).

3.3 Conclusie

Bij het lezen van het boek van De Graaff valt mij op dat de visies van protestantse theologen in het ene geval sterk en in het andere geval nauwelijks uiteen lopen. Vanaf Calvin tot vandaag de dag zoeken theologen naar de plek en rol die engelen hebben. Bij Bultmann hebben engelen nauwelijks een plek. Voor Calvin en Barth zijn het vooral dienende geesten die zorgen voor ons heil. Berkhof ziet engelen als bemiddelaars. Wel is hij gereserveerd in zijn uitspraken, maar geeft aan dat mensen tot deze ontdekking kunnen komen. Voor hem gaat het om de openbaring van God, als uitnodiging om de relatie met de mens te bevorderen. Het woord engel komt uit het Griekse woord '*angelos*', wat 'boodschapper' betekent. Voor Westermann en Markus zijn engelen vooral boodschappers. In de tijd van de Bijbel tot vandaag de dag. Het zijn toonbeelden van Gods grootheid.

Het blijkt lastig te zijn om helder weer te geven welke plek en rol engelen hebben in de protestantse engelentraditie. Ze hebben zeker wel een rol, maar het is geen prominente rol. Door het ongrijpbare is de wereld van engelen vooral in het Verlichte denken lastig. Maar veel theologen zijn zich bewust dat deze ongrijpbare werkelijkheid valt onder de ongrijpbare werkelijkheid van God. Bij engelen gaat het om de geloofswerkelijkheid.

Mijn onderzoeksvraag (zie 2.4) ging uit van het bestaan van een protestantse engelentraditie. Alleen al kijkend naar voorgaande diversiteit in opvattingen, is het de vraag of er wel zo'n engelentraditie bestaat. Ik ga hier nader op in bij hoofdstuk 6.3, omdat ik in dat hoofdstuk een relatie leg tussen opvattingen van een aantal theologen en de geïnterviewde predikanten.

4 Engelenverhalen van vandaag – André Mulder

Inleiding

Het lijkt dat engelen en engelenervaringen tegenwoordig meer onder de aandacht komen. Een ontmoeting met een engel blijkt - net als in de Bijbel - ook vandaag de dag nog voor te komen. Mijn interesse ging uit naar de vraag of er in deze tijd over engelenervaringen wordt gesproken, hoe er over wordt gesproken en wat de impact is van zo'n ervaring. Daar wil ik in dit hoofdstuk iets over zeggen. Een boek van André Mulder gaf daarover veel informatie. André Mulder, lector bij de Christelijke Hogeschool Windesheim, heeft onderzoek gedaan naar engelenervaringen onder negen mensen. In zijn boek: *De engel van mijn grootvader* (2010), beschrijft hij de engelenverhalen van deze negen mensen. Hij heeft de verhalen vergeleken met literatuur over dit onderwerp. Vervolgens geeft hij zijn waarnemingen weer van de werking en impact van engelenervaringen.

De beschreven verhalen kunnen niet empirisch worden getoetst. Ook onthoudt Mulder zich van wetenschappelijke vergelijking met al dan niet aangetoonde verschijningen van engelen. Mulder zegt ook dat het de vraag is of en hoe er zinvolle uitspraken over God of de transcendente wereld kunnen worden gedaan. Het is dan ook een blijvend discussiepunt (Mulder, 2010, p.16). Het gaat om een persoonlijke ervaring en persoonlijke beleving, waarbij onder andere de biografie, psychologie en theologie van de persoon mee kunnen spelen.

4.1 Het verhaal van de mens met engelervaringen

Vaak kunnen we engelenverhalen beter begrijpen wanneer we iets weten van de biografie van de persoon en de omstandigheden van de ervaring (Mulder, 2010, p.18). De theologie van de verteller speelt mee, hoe hij de transcendente wereld ziet. De wijze waarop men kijkt hoe God in deze werkelijkheid aanwezig is. Hieronder twee voorbeelden.

Het verhaal van Peter. In een moeilijke periode in zijn leven, wanneer het voor hem eigenlijk niet meer hoeft, ontmoet hij een lichtgestalte aan zijn bed met de contouren van een mens. Zijn slaapkamer lijkt onbegrensd en hij voelt zich gedragen, opgetild, zich omringd met warme liefde. Deze ervaring heeft hem meer vertrouwen meer ruimte voor hemzelf en de ander gegeven. Ook zijn godsbeeld is veranderd, de oordelende God waar hij mee is opgegroeid is naar de achtergrond verdwenen (Mulder, 2010, p.20).

Peter durft niet over deze ervaring te spreken, omdat deze hem te kostbaar is en omdat hij bang is niet serieus genomen te worden. En daarnaast schieten woorden te kort.

Voor Peter is dit een Godservaring. Dit besef dat God hem persoonlijk iets wil laten merken doet hem veel (Mulder, 2010, p.22).

Een tweede voorbeeld. Arie werkt voor ontwikkelingshulpprojecten in Jemen. Hij maakt op een dag een heerlijke tomatensoep. Die nacht valt hij tevreden in slaap. Midden in de nacht wordt hij op zijn schouder geklopt. Hij schrikt zich rot. Dit kan niet, omdat de deur is afgesloten. Er is niets te zien en hij gaat weer liggen. Dan ruikt hij een brandlucht. Het blijkt dat de pan van de tomatensoep nog roodgloeiend op het vuur staat. Dan realiseert hij zich dat hij op een bijzondere wijze is behoed voor een ramp. (Mulder, 2010, p.39). Want verschillende familieleden zijn in het verleden door brand om het leven gekomen (Mulder, 2010, p.41). Voor Arie is het vanzelfsprekend dat het leven wordt geleid door God. Hij realiseert zich dat er door een engel is ingrepen en aanvaart dat (Mulder, 2010, p.62).

4.2 Betekenis en werking van engelenervaringen

Dat de invulling van de betekenis en ook de ervaring zeer persoonsgebonden is heb ik hierboven al benoemd. Maar uit het onderzoek van Mulder naar engelervaringen bij negen mensen met ieder hun eigen verhaal, blijkt dat engelenervaringen drie verschillende betekenissen kunnen hebben.

Als eerste: *een praktisch redder*. Een helper in nood. Achteraf heeft men het gevoel gered te zijn, ook lijfelijk. Op het moment zelf wordt de engel niet altijd als zodanig herkend en is vaak al weg voordat men het in de gaten heeft. De hulp van dit ingrijpen wordt als zeer ingrijpend ervaren en roept verbazing, verwondering en dankbaarheid op (Mulder, 2010, p.69). Het voorgaande wordt mooi zichtbaar in het verhaal van Arie.

Ten tweede: *de psychologische steun*. De engel verschijnt wanneer er geen uitzicht meer is. Wanneer men in een emotionele crisis zit brengt de engelenervaring troost, liefde, rust en vertrouwen, ook vertrouwen om te kunnen loslaten. (Mulder, 2010, p.69). Dit is vergelijkbaar met de ervaring van Peter.

Als laatste: *de oproepbare gids*. Deze engelen kun je door meditatie of dergelijke gaan ervaren. Door beelden, woorden of door onder andere tintelende gevoelens worden er boodschappen overgebracht (Mulder, 2010, p.70).

Het is niet zo dat de drie typen van bijstand steeds los van elkaar voorkomen. Er zijn combinaties mogelijk (Mulder, 2010, p.71). Naar gelang de ervaring wordt beleefd zal er ook betekenis aan worden gegeven.

Zoals ik in de inleiding van mijn onderzoek al aangaf, leven we tegenwoordig in een rationele werkelijkheid waarin alles maakbaar wordt geacht te zijn. Maar de praktische redding van

een engelenervaring geeft het gevoel dat er een bovennatuurlijke hulp is en roept het gevoel van kwetsbaarheid op.

Ook psychologische steun die wordt ervaren bij een engelenontmoeting zorgt voor het gevoel dat er ingegrepen kan worden in onze werkelijkheid.

De laatste, de oproepbare gids, laat zien dat ook de moderne mens behoefte heeft om spirituele bronnen aan te boren.

Ondanks het rationalisme blijkt er door de eeuwen heen toch interesse en behoefte te zijn naar de transcendente wereld. Hoe men de engelenverhalen leest, hoort of beleeft, geeft weer hoe de spiritualiteit is van de persoon en hoe zijn of haar godsbeeld en mensbeeld is.

In hoofdstuk 6 zal ik een relatie leggen tussen de hiervoor besproken theologen en de (ook in hoofdstuk 6) beschreven gedachten van enkele geïnterviewde predikanten.

5. Opzet en uitvoering van het onderzoek

Hier beschrijf ik de opzet en de uitvoering van het empirisch onderzoek. In paragraaf 5.1 beschrijf ik de keuze en selectie van de respondenten. Vervolgens geef ik in 5.2 een beknopte omschrijving van de werkwijze en verwerking van de interviews.

5.1.1 Keuze en selectie respondenten

Omdat ik benieuwd ben hoe de theologische en pastorale visies van predikanten van de PKN in Harderwijk zich verhouden tot de protestantse engelentraditie, wil ik hen daarop bevragen. Bij het selecteren van de predikanten heb ik mij beperkt tot de regio Harderwijk, omdat dit mijn woonplaats is en ik hier al een bestaand netwerk heb. Vanwege de gewenste anonimiteit van de respondenten geef ik verder geen toelichting.

De predikanten die ik heb gevraagd voor een interview waren enthousiast en hebben direct toegezegd mee te werken.

5.1.2 Voor het benaderen van de respondenten

Voordat ik de respondenten heb benaderd, heb ik eerst een proefinterview gehouden met mijn schoondochter. Wat mij hierbij opviel, was dat zij anders tegenover engelen stond dan ik tevoren had gedacht. Het was een verdiepend en verrijkend gesprek. Dit proefinterview heeft mij laten inzien dat mijn onderzoek zeer persoonlijk is. Ik vond het daarom soms lastig om door te vragen. Dit zijn aandachtspunten die ik mee heb genomen in de interviews. Verder realiseerde ik mij dat ik afhankelijk ben van de respondenten. Dat ik tijd van hen vraag in een vaak overvol programma.

Het benaderen van de respondenten heb ik eerst telefonisch gedaan. Wij hebben daarbij overleg gehad over de tijd en plaats van het interview. Elk interview is afgenomen op de werkkamer van de respondent. Dit heb ik zelf als plezierig ervaren. De verdere uitwerking geef ik hieronder en in de bijlagen weer.

5.1.3 Methode

De functie van het onderzoek is om antwoord te kunnen geven op de onderzoeksvraag (zie hoofdstuk 1 en 2) en deelvragen (zie 5.1.4.). Om antwoorden op het spoor te komen is een veldonderzoek een goede methode. Om zo dicht mogelijk bij de respondent te blijven wilde

ik open vragen stellen. Om te komen tot een zo breed mogelijk beeld van de ervaringen en belevingen van de respondenten, heb ik deelvragen geformuleerd. Na de interviews heb ik de gesprekken uitgewerkt, gefaseerd, gecodeerd en geanalyseerd. Om vervolgens tot een conclusie te kunnen komen.

Tijdens de interviews wil ik zoveel mogelijk mijn aandacht bij de respondent en het verhaal houden. Om dit te kunnen doen heb ik van opnameapparatuur gebruik gemaakt. Zodat ik op het moment van het interview mij alleen bezig heb gehouden met luisteren en vragen.

Andere punten waar ik op heb gelet zijn:

- open blijven ten opzichte van de respondenten
- vragen bijstellen wanneer het nodig is
- niet vragen waar ik heen wil, maar wat de respondent beleeft en voelt
- goed doorvragen, zodat ik werkelijk weet wat de respondent bedoelt
- geen vooronderstelling met mij meenemen
- oog hebben voor verschillen en deze kunnen laten staan

Verder neem ik als topics mee, engelen, God, Christus, Heilige Geest, spirituele bron, ervaringen pastoraat, ervaringen eigen leven en theologische visie.

Voor het starten van het interview heb ik de respondent uitgelegd wat mijn bedoeling was en heb ik gevraagd of zij zich hierin konden vinden. Aan het eind van het interview heb ik gevraagd of er nog iets te zeggen was over of aan te vullen op het gesprek.

Van het gesprek heb ik een samenvatting gemaakt en de respondenten toegestuurd met de vraag of zij zich hierin konden vinden.

5.1.4 Deelvragen in het gesprek met de predikanten

Om tot een zo duidelijk mogelijk beeld te komen van de visie van de predikanten van de PKN in de regio Harderwijk, leken mij de volgende drie deelvragen belangrijk:

1. Hoe kijken predikanten in regio Harderwijk tegen het thema engelen aan?
 - o Wat is uw eerste associatie bij het woord engelen?
 - o Heeft het een plek in uw biografie?
2. Welke rol hebben engelen in de theologie van de respondenten?
 - o Wat is uw visie op engelen?
 - o Welke functie zouden engelen volgens u kunnen hebben?
3. Kunnen de respondenten omgaan met engelervaring in het pastoraat?
 - o Heeft u te maken gehad met engelenervaring in het pastoraat?
 - o Zo ja: Hoe gaat u daarmee om?
 - o Zo nee: Hoe zou u ermee omgaan?

Mijn eerste deelvraag was eerst: 'Heeft u iets met engelen?' Dit heb ik veranderd in: 'Wat is uw eerste associatie bij het woord engelen?'. Voor deze vraag heb ik gekozen omdat het een breder beeld op de kijk van engelen geeft. Deze vraagstelling heeft geleid tot het bepalen van de richting van het gesprek. Het is een goede vraag voor een helder en duidelijk beeld van de zienswijze van de respondenten. Voor de structuur van het gesprek is de vraag minder geschikt. Deze vraagstelling heeft ervoor gezorgd dat onderwerpen zoals pastoraat, visie, theologie en functie door elkaar kunnen lopen. Daarnaast is het soms moeilijk om onderscheid te maken tussen de visie op engelen en de theologie betreffende engelen. Om misverstanden te voorkomen benoem ik het in het algemeen onder de visie van de respondenten.

5.2 Verwerking interviews

De opnameapparatuur heb ik thuis afgeluisterd en de informatie verwerkt. Na het uitwerken van de interviews heb ik elk interview in fases verdeeld. Daarna heb ik wat voor het onderzoek van belang was gecodeerd. Waardoor ik een goed overzicht van het geheel van de interviews heb gekregen.

6 Analyse van de gesprekken

Inleiding

In dit hoofdstuk wil ik kijken hoe de theologische en pastorale visies van predikanten zich verhouden met de protestantse engelentraditie. Als eerste zal ik in 6.1 een korte beschrijving van de gedachtegoed van de respondenten geven. De beschrijvingen sluit ik af met een evaluatie. In 6.2 bespreek ik het gedachtegoed van de respondenten met de literatuur. In 6.3 sluit ik af met een conclusie.

6.1 Gedachtegoed respondenten

Hier zal ik van iedere respondent een korte beschrijving van het gedachtegoed betreffende engelen weergeven. In hoofdstuk 5 heb ik al aangegeven welke methode en vragen ik heb gebruikt.

De respondenten heb ik onderverdeeld in A, B, C en D.

Een voorbeeld: Johan van Houten is respondent D, associatie is genummerd met 1, zijn uitspraak: *'Rond Christus spelen ze een cruciale rol.'*, is het eerste gedeelte bij associatie, zodat het is gelabeld met (D.1.1).

6.1.1 Gedachtegoed Michiel van der Plas

Zijn eerste associaties bij het woord engelen zijn: bescherming, geloofsverbeelding en geestelijke werkelijkheid. Een realiteit, niet tastbaar, maar een geestelijke werkelijkheid. Het zijn beelden die lokken tot God, tot aanbidding naar God. Het zijn steeds tussenwezens, ze brengen altijd iets goeds (A.4.1).

'In de Bijbel wordt er heel verschillend over engelen gesproken, er is geen eenduidige theorie uit de Bijbel te halen. Overal hebben ze een andere functie' (A.4.1).

Michiel van der Plas staat open voor engelen, al heeft hij zelf nooit een engelenervaring gehad. In het pastoraat is hij wel mensen tegengekomen die een engelenervaring hebben meegemaakt. Voor hem is het geen probleem om hiermee om te gaan. Hij bevestigt deze ervaring van de pastorant door te zeggen, dat het een mooie ervaring is, omdat het bemoediging en troost biedt (A.3.2).

Michiel van der Plas heeft het vermoeden dat mensen die engelenervaring hebben meegemaakt daar een gevoeligheid voor hebben. Dat het te maken heeft met de spiritualiteit, de geestelijke weg.

'Het is een kijken op een andere manier dan wij geleerd hebben in onze cultuur, die door de Verlichting is heengegaan. Dingen zijn we anders gaan duiden, in ditjes en datjes, in stoffelijkheden en analyseren, de greep erop hebben. Terwijl de geestelijke wereld anders is. Die is dat je niets kan beschouwen buiten God om. Als je het zo bekijkt, niets is buiten God om, omdat God voortdurend aan het scheppen is' (A.4.4).

Michiel van der Plas denkt over het algemeen dat mensen die een ervaring hebben gehad van nature anders kunnen kijken. Mensen zoeken het niet, maar het valt ze toe, het overkomt hen, het gebeurt, het wordt aan ze onttrokken.

'Deze spirituele weg is in deze tijd lastig, omdat men alles in de greep wil houden' (A.4.5).

Maar ervaringen gebeuren gewoon, mensen vertellen hierover in het pastoraat. Soms zomaar terwijl men nergens mee bezig is. Soms wanneer iemand ontregeld is. Dan is het makkelijker te verklaren. Het kan dan een heilzame ontregeling zijn. De gebeurtenis op zich niet, maar geestelijk, spiritueel is er een kanteling, een omvorming (A.4.5).

Zelf denkt Michiel van der Plas open te staan voor een geestelijk kijken, maar realiseert zich dat de traditie waaruit hij komt, sterk is beïnvloed door de Verlichting. Zo zijn engelen op de achtergrond geraakt en weet de kerk er ook niet goed raad mee.

Michiel van der Plas vindt dat engelen ook nu nog een rol in onze werkelijkheid hebben. Engelen zouden dan ook meer aandacht mogen krijgen binnen de kerk. Hij zou willen dat er minder geschakeld hoefde te worden van het aardse naar de transcendente wereld. Zoals hij het zelf ervaart, wil hij meer openstaan voor de geestelijke wereld, maar dit wordt belemmerd door rationalisering die de Verlichting met zich heeft meegebracht. Zelf heeft hij geen afgeronde visie (A.4.6).

Verder is het lastig te onderscheiden wanneer je over een engelen- of Christuservaring spreekt. Voor Michiel van der Plas is de Geest van God en Christus belangrijk in zijn leven. Voorzichtigheid kan te maken hebben met de angst voor de tussenkomst van engelen in zijn relatie met Christus, die hem zo dierbaar is.

Voor Michiel van der Plas is een engel troostend en beschermend. Het zijn boodschappers die iets aanzeggen. Het zou zelfs mogelijk kunnen zijn dat ze je door elkaar schudden. Maar zij gaan geen persoonlijke relatie met je aan (A.5).

Michiel van der Plas vindt dat wij meer met engelen zouden mogen doen, al is hij er een beetje aarzelend in (A.4.7).

6.1.2 Gedachtegoed Evert Bruining

De eerste associaties bij Evert Bruining bij het woord engelen zijn: verhalen, aankondiging geboorte van Jezus bij Maria, cherubijnen in kerken en kathedralen (B.1).

Persoonlijk heeft Evert Bruining niets met engelen. In het pastoraat ontmoet hij mensen die een engelenervaring benoemen. Mensen ervaren het als een stukje behoud of ontsnapping aan iets, of van het gevoel een beschermengel te hebben. Zo heeft iemand een ervaring omschreven als het zien van een lichtende gestalte, wat een enorme rust geeft. Het helpt mensen, het geeft zekerheid en troost (B.3.2).

‘Uiteindelijk putten mensen daar kracht uit... het helpt mensen om in contact te komen met wat heilig is’ (B.4.1).

In het pastoraat probeert Evert Bruining in crisismomenten terug te grijpen naar die ervaring. Wanneer de paniek toeslaat kan deze ervaring hoop en rust brengen. Zo is een engelenervaring een sacrament (B.4.1), iets wat heilig is. Het zijn beelden die mensen opdoen, beelden waar verkondiging inzit. Het is een boodschap, een toekomstbeeld wat hout snijdt (B.4.1). Het geeft mensen troost, kracht en perspectief. Om dit te begrijpen zegt Evert Bruining dat de Bijbel een taal aanbiedt, een verstaanskader waarin je een gestalte van licht kunt duiden (B.4.1). Voor Evert Bruining zijn het voorstellingen uit een mythische wereld. Een stijlfiguur om iets duidelijk te maken. Maar het is een lastig iets. Het zijn verschillende bestaansdimensies die beiden waar zijn.

‘Je geeft woorden aan iets wat je overkomen is. Je geeft betekenis aan iets wat feitelijk wel bestaat’ (B.4.3)

Evert Bruining heeft zelf nog nooit een glimp van een engel gezien, hoe graag hij dat ook had gewild. Dit draagt niet bij aan een geloof aan engelen, zoals bij mensen die wel engelen hebben gezien en deze ook zien als boodschappers. Maar hij ziet wel goddelijke boodschappen door mensen heen. Mensen die vertellen van God door een stukje liefde waar te maken in zorg en barmhartigheid. Zomaar iemand die je tegenkomt, waardoor een stukje heil wordt ervaren! Een stukje hoop!

'Dan vertel je iets van wat een engel hoort te vertellen, wat die zou moeten vertellen, wat je ook in de verhalen van de Bijbel terug vindt. Het boodschap idee' (B.4.6).

Engelen je komt ze tegen, ze verbinden en geven betekenis. Uiteindelijk kun je er alleen maar op hopen en dat het mensen goed doet, dat het ze helpt.

6.1.3 Gedachtegoed Jaap van Wilgen

Zijn eerste associatie bij het woord engelen is: Daniël, door wie hij is, een gedreven, bescheiden en pastoraal man (C1.1).

Jaap van Wilgen ziet engelen vooral door mensen heen. Zoals ook in de Bijbel over engelen wordt gesproken, het is een taal. Een kracht van God die zich door mensen kan manifesteren. Het zijn mensen die je op je weg iets nalaten. Vaak gebeurt dit op cruciale momenten. Het is een mooie waarneming waar hij voor open staat. Zo zegt Jaap van Wilgen: *'God openbaart zich door bijzondere mensen die ik dan ervaar als een engel'* (C.1.3).

'Zo zie ik engelen door mensen heen. Zoals ook in de Bijbel over engelen wordt gesproken, dat is een taal. Je ontmoet mensen op je weg die je iets nalaten wat voor mij een ervaring is van, dat was een engel. Daniël is daar een duidelijk voorbeeld van. Dus een engel is een kracht van God die zich kan manifesteren in mensen of door mensen heen. En vaak zie je het pas achteraf' (C.12).

In het pastoraat worden deze ervaringen hem ook toevertrouwd. Dit zijn mooie intieme momenten die je als pastor mag beleven. Mensen vertellen over concrete beelden, maar het zou ook anders kunnen zijn. Belangrijk in het pastoraat is de betekenis van de engelenervaring. Dat je engelen ziet of ervaart is geweldig. Het is betekenisvol voor mensen die er over vertellen. In het vertellen zoekt de pastorant naar bevestiging. Het is iets ongelooflijk verrijkend!

Jaap van Wilgen ziet engelen als boodschappers, troostbrengers, ze geven bemoediging, warmte en liefde. De wereld van engelen kun je niet vastleggen, maar de uitingsvormen wel, hoe zij tot ons komen (C.4.2).

Door de Verlichting zijn we veel kwijt geraakt. Zijn wij door het rationalisme tamelijk beperkt in het beschouwen. En kunnen wij, westerlingen, de wereld van engelen lastig plaatsen. De engelen in de Bijbel zijn kostbaar en vallen binnen het narratief. Ze hebben verder geen duiding nodig. Dit zou het verhaal kapot kunnen maken. Verhalen, in narratieve context, over engelen zijn zo kostbaar (C.4.7).

‘Engelen zijn kostbaar, zo aards en gelijk transcendent’ (C.4.9.2).

Jaap van Wilgen vindt, naast dat wij veel dingen zijn kwijt geraakt door de Verlichting, dat het ons ook veel gebracht heeft. Hij neemt het zoals het is, aan de ene kant het aardse en de andere kant het transcendente. Zo is dat ook bij een engelenervaring, vergelijkbaar met het verhaal in de Bijbel wanneer een engel bij Gideon komt op de dorsvloer.

‘God behoedt ons voor een plat of verheven wereldbeeld’ (C.4.9.3).

Engelen komen van God, geven een duwtje in de rug en helpen mensen op hun weg (C.5.1). Engelen zijn van toen en nu. Toen waren er engelen in verschillende verschijningen en gingen zij verschillend te werk en dat is nu nog steeds.

6.1.4 Gedachtegoed Johan van Houten

De eerste associaties bij Johan van Houten bij het woord engelen zijn: Kerst, rond Christus, ze zijn er vaak op cruciale momenten en het zijn boodschappers van God. Engelen hebben een belangrijke rol. In de Bijbel komen engelen ook veel voor, ook daar hebben ze een belangrijke rol en vooral op scharniermomenten (D.1.1). Eeuwen lang waren engelen heel vanzelfsprekend. Vóór de Verlichting hoorde engelen er gewoon bij. Maar door de Verlichting zijn we iets kwijt geraakt (D.4.2).

Johan van Houten zoekt de leiding van God in zijn leven. Maar een engelenervaring heeft hij nooit gehad, al hoewel hij wel open staat voor engelen in onze werkelijkheid. Wat hij wel kent is een stem binnenin. Dit komt ook voor in de Bijbel en dan wordt er ook over een engel gesproken. Als je het zo bekijkt zou een stem ook van een engel kunnen komen. Soms is het moeilijk het te onderscheiden. Engelen kunnen dus vaker een rol hebben dan wij in de gaten hebben. In de Bijbel wordt een engel ook niet altijd direct erkend als een engel (D.4.2).

‘Het zou kunnen zijn dat in uitzonderlijke situaties, waar het heel spannend is of levensgevaar of anderszins, dat daar engelen voor worden ingezet’ (D.2.1).

Johan van Houten heeft in het pastoraat niet te maken gehad met mensen die een engelenervaring hebben gehad. Dat hij het niet gehoord heeft zou ook te maken kunnen hebben met de terughoudendheid van mensen bij dergelijke ervaringen. Al merkt hij wel dat de belangstelling voor de geesteswereld toeneemt. Via de esoterische beweging komt het via de achterdeur ook bij de kerk naar binnen. Er wordt tegenwoordig makkelijker gesproken

over dat er meer is tussen hemel en aarde, zo ook over de Heilige Geest. Zo kan er ook voor engelen meer ruimte ontstaan. Deze openheid is een mooie ontwikkeling, ook voor het eigen leven.

‘Engelen spelen een rol... die ergens toch juist de verbinding tussen hemel en aarde leggen’ (D.4.4).

Wanneer Johan van Houten met een engelenervaring in het pastoraat krijgt te maken, zou hij willen vragen om de ervaring te schetsen. Maar tegelijkertijd beseft hij dat hij zich op heilige grond begeeft. Daarom zal hij vragen naar de beleving en welke plek het inneemt. Het gaat om de betekenis van de ervaring, naar die betekenis wil hij samen met de pastoraat op zoek gaan (D.3.2).

Volgens Johan van Houten hebben engelen een bemiddelende functie, vaak op cruciale momenten namens God. Het zijn boodschappers. Wanneer het om een menselijke bode of een engel gaat is lastig te onderscheiden. Engelen kunnen vaker een rol spelen zonder daar echt bewust van te zijn. Zo was Johan van Houten zich er ook niet zozeer bewust van hoe hij engelen toch een rol laat spelen in het pastoraat. Zo leest hij met de pastoraat vaak voor een operatie de woorden uit Psalm 91:

‘Hij vertrouwt je toe aan Zijn engelen die over je waken waar je ook gaat’ (D.3.4).

Bij stervende mensen bidt Johan van Houten voor vertrouwen, dat de stervende door engelen thuisgebracht mag worden.

Evaluatie

Hoezeer ik ook heb doorgevraagd, de respondenten vonden het lastig om tot een afgeronde visie te komen betreffende het onderwerp. Tijdens het interview werd intensief gezocht naar de plek en rol van engelen in de traditie. Die zoektocht betrof ook de eigen theologische visie. Enerzijds merkte je in de interviews de behoefte om engelen meer een plek te geven in de theologie, terwijl anderzijds er nog veel onduidelijkheid is over die plek.

6.2 Bespreking van het gedachtegoed van de respondenten met de literatuur

Hier wil ik kijken hoe de theologische en pastorale visies van de respondenten zich verhouden met de protestantse engelen traditie uit de literatuur.

De respondenten behandel ik één voor één, waarbij ik kijk naar de raakpunten en de verschillen met de literatuur. En na de respondenten afzonderlijk te hebben besproken zal ik in de conclusie weergeven wat mij is opgevallen aan raakpunten en verschillen onder de respondenten en de literatuur.

6.2.1 Bespreking van het gedachtegoed van Michiel van der Plas in relatie tot de literatuur

Raakpunten

In het gesprek met Michiel van der Plas over zijn zoektocht naar de rol en plek van engelen in de theologie, is mij opgevallen dat hij zich vooral op Christus richt in het geloof. Hij staat open voor engelen, maar er is gelijker tijd een aarzeling voor tussenkomst tussen hem en Christus (A.4.2). Hetzelfde zie je bij Calvijn. Voor Calvijn is alleen Christus de bemiddelaar. Engelen als bemiddelaars ziet hij als een ontkenning van Gods volkomenheid in Christus (De Graaff, 2004, p.194). Calvijn stelt dat het voor de gelovige voldoende moet zijn om zich door God zelf beschermd te weten (De Graaff, 2004, p.193). Een zeer duidelijke, vooral theologische onderbouwde visie, maar tegelijkertijd spreekt Calvijn over engelen als 'zij leiden ons op onze wegen en dragen zorg voor ons tegen het kwaad...zij binden de strijd aan met de duivel enz.' Er lijkt in het denken van Calvijn over engelen een zekere spanning te zitten. Enerzijds is alleen Christus de middelaar, anderzijds lijken engelen een eigen rol te hebben. Een enigszins vergelijkbare spanning zien we ook terug bij Michiel van der Plas. Hij zegt immers dat de geest van God en Christus voor hem belangrijk is in het leven en dat het God is, zoals in Psalm 139, die hem omgeeft (A.4.7). Tegelijk zegt hij dat het lastig is te onderscheiden wanneer je over een engelen- of een Christuservaring spreekt. Michiel van der Plas herkent bij anderen in het pastoraat en erkent ook zelf (alhoewel hij zelf geen engelenervaring heeft, maar er wel voor open staat) dat engelen een bemiddelende rol spelen tussen God en mens. Een bepaalde spanning dus in het denken over de betekenis van engelen. Net als bij Calvijn is voor Michiel van der Plas de Geest van God en Christus volkomen, anderzijds erkent hij (alhoewel niet theologisch onderbouwd) dat engelen een bemiddelende rol spelen. Michiel van der Plas realiseert zich dat deze aarzeling voort kan

komen uit angst voor de tussenkomst van engelen in de relatie tussen hem en de Geest en Christus (A.4.2).

Naast raakpunten tussen Michiel van der Plas en Calvin, zijn die er ook tussen Michiel van der Plas en Berkhof. Zoals Michiel van der Plas engelen ziet als een geestelijke werkelijkheid, spreekt ook Berkhof over 'dienende geesten... zij die niet door stof worden belemmerd' (Berkhof, 2007, p,176). Voor beiden hebben engelen een bemiddelende rol in de ontmoeting tussen God en mens. Michiel van der Plas hoort dat ook in het pastoraat en erkent dat ook zelf. Ook voor Berkhof is het geloof gebaseerd op ontmoetingen tussen God en mens in onze werkelijkheid, waarin mensen kunnen ontdekken dat engelen hierin een rol spelen (Berkhof, 2007, p,176). Zo vinden zij beide dat Gods wereld veel rijker is dan wij kunnen zien. Michiel van der Plas neemt engelen serieus en zou willen dat engelen meer een plek krijgen in de kerk en theologie (A.4.7). Hij is zoekend, ontvankelijk en open naar de toekomst. In zijn zoeken kan hij de dingen naast elkaar laten staan. Ook daarin zie ik hem op de lijn van Berkhof, die zegt: 'God is met zijn handelen heilbrengend, helend op ons bestaan gericht. Maar de mens is op talloze wijzen in zijn blikveld begrensd. In de dogmatiek lopen dingen uit elkaar, zodat de mens daarom niet kan zeggen dat de toegangsweg van de één juist is en die van de ander niet' (Berkhof, 2007, p,24).

Verschillen

Alhoewel Michiel van der Plas en Westermann het er over eens zijn dat engelen meer aandacht verdienen en dat je daarvoor jezelf wel moet openstellen, is Michiel van der Plas meer dan Westermann zoekend naar wat de Bijbel zegt. Westermann zegt dat de Bijbel niet zo een belangrijke leidraad is. Het gaat er niet om of we de verhalen in de Bijbel geloven of niet. Belangrijker is of God zijn boden zendt naar deze veranderende wereld en de veranderende mens (Westermann,1998, p.84). Waar op het eerste gezicht vooral veel overeenkomst zijn, lijkt er op dit punt een verschil te bestaan.

Een meer duidelijk verschil in opvattingen is er tussen Michiel van der Plas en Bultmann. Michiel van der Plas geeft aan dat een engelenervaring soms ook gewoon aan je onttrokken wordt (A.4.2). En dat het je zomaar kan overkomen, laat ook het verhaal van Peter zien. Het overkwam hem tijdens een crisissituatie. Het verhaal van Peter bevestigt volgens Michiel van der Plas dat engelen bringers zijn van iets goeds (A.4.1), ze brengen troost (A.3.2). Hierin staat hij ver van Bultmann af. Bultmann zegt dat men in deze tijd niets meer kan met bovennatuurlijke geheimenissen en dus ook niet met de wereld van engelen. De moderne mens kan volgens hem niet meer geloven dat bovennatuurlijke wezens ingrijpen in ons leven. Engelen zijn voor Bultmann mythische wezens die niet meer passen in het moderne

wereldbeeld. Terwijl Michiel van der Plas engelen ziet als een geestelijke werkelijkheid die hij serieus neemt.

Evaluatie

Refererend aan de onderzoeksvraag 'hoe theologische en pastorale visies van predikanten zich verhouden met de protestantse engelentraditie', kan bij Michiel van der Plas geconcludeerd worden dat er nog erfenissen uit zijn traditie te bespeuren zijn die voor blokkades kunnen zorgen. Zelf geeft Michiel van der Plas ook aan dat hij merkt dat hij is beïnvloed door de traditie waar hij uitkomt, maar ook door de Verlichting.

Je ziet dat eerste terug in parallellen met opvattingen van Calvijn en de afstand tussen Michiel van der Plas en Bultmann. Ondanks die afstand zie je ook bij Michiel van der Plas (evenals bij Bultmann) dat er een neiging is vooral op feiten (voor Michiel ervaringen van pastoraal of eigen ervaringen) af te gaan.

De geestelijke, spirituele weg, het openstaan voor ervaringen, is voor Michiel van der Plas waardevol. Dit is eigenlijk de manier hoe hij wil denken, maar hij merkt dat hij daar soms moeite voor moet doen. En daar neigt hij dus weer naar opvattingen van Westermann. Kortom, Michiel van der Plas is duidelijk, weliswaar kritisch, geworteld in de protestantse engelentraditie, staat open voor nieuwe wegen, maar wel met genoemde traditie als basis.

6.2.2 Bespreking van het gedachtegoed van Evert Bruining in relatie tot de literatuur

Raakpunten

Er zijn vooral raakvlakken tussen het gedachtegoed van respondent Evert Bruining en theoloog Bultmann. Voor beiden zijn engelen voorstellingen uit een (nieuwtestamentisch) mythisch wereldbeeld. Zowel Evert Bruining als Bultmann erkennen echter wel dat de taal van de mythe kan helpen elkaar of een ervaring te verstaan. Evert Bruining maakt dat duidelijk door te stellen 'dat de Bijbel een taal biedt waarin je een gestalte van het licht kunt duiden...verhalen uit de Bijbel bieden een verstaanskader' (B.4.1). Op een andere manier zegt Bultmann iets vergelijkbaars. Hij zegt 'dat engelen (als symbolen van het goddelijke) dienst doen om het transcendente van God te concretiseren', dus ook een soort verstaanskader. Toch zijn de denkbelden van Evert Bruining en Bultmann niet voor 100% gelijk (zie hieronder).

Verschillen

Het gedachtegoed van Evert Bruining verschilt wezenlijk van de meeste in hoofdstuk 3 genoemde theologen, maar ook met Bultmann. Bij Evert Bruining lijkt het traditionele geloof in engelen in die zin toch nog betekenis te hebben, dat hij engelenervaringen bij zijn pastoranten serieus neemt en ook inspeelt op die werkelijkheid van de ander (B.3.3), terwijl Bultmann stelt dat geloof in engelen niet meer van betekenis is voor de moderne mens. Maar goed, de meeste en grootste verschillen manifesteren zich tussen het gedachtegoed van Evert Bruining en de andere theologen. Een groot verschil is bijvoorbeeld zichtbaar tussen het gedachtegoed van Evert Bruining en de visie van Karl Barth. Barth stelt 'dat we ook in deze tijd de Bijbelse voorstelling van engelen serieus moeten nemen'. Hij wil over engelen spreken op een Bijbels-theologisch verantwoorde manier (De Graaff, 2004, p.40). 'Engelen zijn alleen te kennen door de Heilige Schrift'. Ze zijn voor Barth realistisch. Dit in tegenstelling tot Evert Bruining die (hoewel hij daarin niet volledig consequent lijkt te zijn?) zegt 'niets met engelen te hebben' (B.2.1) en ze alleen te zien als mythische voorstellingen (B.4.2). Daarin verschilt hij bijvoorbeeld ook van Wim Markus ('...door met de ogen van de Bijbel naar Gods engelen te kijken...') of van Claus Westermann ('...God zal zijn boden zenden, maar hoe dat weten wij niet'), die engelen als een realiteit zien. Zie mijn hoofdstuk 3.

Evaluatie

Bij Evert Bruining zien we hier en daar tegenstrijdigheden, die niet altijd even gemakkelijk naast het gedachtegoed van anderen gelegd kunnen worden. Dat maakt zijn verhaal tegelijk boeiend.

Evert Bruining zegt enerzijds niets met engelen te hebben en het theologiseren van geen belang te vinden, maar hij vindt het anderzijds prachtig voor mensen wanneer zij een engelenervaring meemaken. In het pastoraat ziet hij dat een dergelijke ervaring mensen kracht geeft, vooral in een crisis moment (B.3.1). Wanneer hij dit meemaakt ziet hij een engel als een heilig sacrament (B.4.1). Tussen die opvattingen lijkt een behoorlijke spanning te bestaan.

Niet duidelijk is of zijn uitspraak 'niets met engelen te hebben' ook betekent dat hij los is van de protestante engelentraditie (waarbij engelen toch in ieder geval realistische boodschappers van God zijn, zoals bij Markus en Westermann). Immers, de waarde van een engelenervaring laat hij bestaan. Hij geeft aan dat hij zelf nooit een engel heeft gezien (hoezeer hij dat ook gewild zou hebben), maar ziet een engelenervaring bij anderen soms als een heilig sacrament.

Voor wat betreft het taalgebruik put hij in ieder geval uit de protestantse traditie.

6.2.3 Bespreking van het gedachtegoed van Jaap van Wilgen in relatie tot de literatuur

Raakpunten

Het gedachtegoed van Jaap van Wilgen komt sterk overeen met dat van Westermann. Voor beiden zijn engelen boodschappers van God. Jaap van Wilgen zegt: 'God openbaart zich door bijzondere mensen. En vaak zie je dat pas achteraf. Een engel is een kracht van God die zich kan manifesteren in mensen of door mensen heen' (C.1.3). Westermann zegt: 'Waarom zou God geen bodes meer zenden in deze tijd. Kunnen wij nog zien dat God boodschappen tot ons zendt?' Deze ontmoetingen gebeuren in het gewone dagelijkse leven, vaak op een plek waar de mens het niet verwacht. Ook zegt Westermann dat wanneer de ogen opengaan, pas de werkelijke ontmoeting plaats vindt. Het gaat net zoals in de Bijbelverhalen, waar gezegd wordt: 'Hem worden de ogen geopend.'

Beide noemen ook het voorbeeld van Gideon. Jaap van Wilgen vindt dit Bijbelverhaal juist zo mooi omdat het gewoon een ontmoeting is op de dorsvloer. In het dagelijks leven, gelijk aards als transcendent (C.4.9.2). Zo zeggen beiden dat, zoals er in de Bijbel engelen verschenen, dat nu nog steeds zo is.

Voor Jaap van Wilgen is een engel een praktische redder. Voor hem is deze praktische redder een helper, of boodschapper van God. Deze waardering zagen we ook bij de verhalenvertellers uit het boek van Mulder. Hoewel hij het zelf nog niet zo heeft ervaren of gehoord in het pastoraat, kan Jaap van Wilgen zich ook voorstellen dat er ervaringen zijn die een psychologische steun zijn op momenten wanneer er geen uitzicht meer is. Voor hem gaat het in het pastoraat ook vooral om de betekenis van de engelenervaring, want er zit altijd belang bij. Pastoranten zoeken vooral naar bevestiging (C.3.6). De ervaringen gebeuren in de tijd van de Bijbel tot de dag van vandaag. Toen en nu kan er door God worden ingegrepen in onze werkelijkheid. Die overtuiging heeft ook Westermann.

De sterke overeenkomst tussen het gedachtegoed van Jaap van Wilgen en Westermann, wil niet zeggen dat er geen overeenkomst zou zijn met andere theologen. Die overeenkomst is er bijvoorbeeld als het gaat om de *functie* van engelen met Berkhof ('...scheepsels die zich ten dienst stellen van de berusting, redding en leiding van de mensen') en Markus ('...dat wij worden behoed, dat engelen ons begeleiden naar waar wij eeuwige vreugde ervaren'). Ook

Jaap van Wilgen ziet engelen als redders, hoeders, helpers en boodschappers.

Verschillen

Voor Jaap van Wilgen zijn engelen er gewoon. Dit was in de tijd van de Bijbel en dat geldt nu nog steeds. Het zijn boodschappers door God gezonden. Ze bemiddelen in de relatie met God en mens. Hij wijkt met deze opvattingen het sterkst af van Bultmann. Voor Bultmann heeft immers het traditioneel geloof in engelen geen betekenis meer voor de moderne mens. Ook met de visie van Barth zie ik groot verschil. Voor Barth zijn engelen wel betekenisvol. Maar Barth heeft veel meer een theoretische kijk. Hij beroept zich alleen op de Heilige Schrift. Zijn meer dogmatische kijk zorgt ook voor uitsluiting. Voor hem is een persoonlijke beschermengel heidens, terwijl Jaap van Wilgen zich beschermd heeft gevoeld door een engel. Waar Barth meer beschouwend is binnen theologische kaders, staat Jaap van Wilgen, zonder beperkingen, open voor engelenervaringen ('Het is God die ons wil ontmoeten en bemoedigen, ons een duwtje in de rug wil geven').

Evaluatie

Bij het beantwoorden van de vraag hoe de theologische en pastorale visie van Jaap van Wilgen zich verhoudt tot de protestante engelentraditie, moet ook in dit geval geconcludeerd worden dat het antwoord genuanceerd is. Als het om de functie van engelen gaat, is er sprake van een duidelijke verbondenheid met de traditie (Calvijn sprak al over 'engelen leiden en beschermen mensen, waken over het heil enz.', zie mijn hoofdstuk 3.1). Het betreft hier het pastorale aspect. Kijkend naar de meer theologische aspecten, refereert Jaap van Wilgen wel duidelijk aan de Bijbel, maar lijkt daarbij meer het accent te leggen op de ervaringen die spreken uit de Bijbelverhalen dan op de theoretische beschouwingen, zoals Barth dat doet.

6.2.4 Bespreking van het gedachtegoed van Johan van Houten in relatie tot de literatuur

Raakpunten

Bij Johan van Houten zie ik veel raakpunten met verschillende theologen (zoals onder andere met Barth, Berkhof en Mulder, zie hoofdstuk 3 en 4) zodat er een ruimere uiteenzetting ontstaat.

Johan van Houten is zich bewust van de belangrijke rol die engelen spelen in de heilsgeschiedenis. Volgens hem hoorden engelen voor de Verlichting er op een natuurlijke manier helemaal bij. Maar sinds de Verlichting zijn we de vanzelfsprekendheid kwijt geraakt (D.4.1). Dit laatste komt in het gesprek sterk naar voren. Johan van Houten staat open voor leiding in zijn leven en voor de wereld van engelen. Maar hij is erg zoekend naar de rol en plek van engelen in onze traditie. Bij deze zoektocht grijpt hij regelmatig terug naar de Bijbel. Hier zie ik vooral raakpunten met Barth. Beide zien dat engelen een belangrijke plek hebben in onze heilsgeschiedenis. En voor beiden is de Bijbel een belangrijke leidraad bij het zoeken naar de rol en plek van engelen. Maar naast het zoeken van Johan van Houten in de verhalen van de Bijbel is er bij hem ook ruimte voor interpretatie los van de Bijbel.

Johan van Houten zegt dat engelen fungeren als boodschappers tussen God en mensen. Dat God verschillende middelen in kan zetten om de relatie met de mens te bevorderen. Hij kan gebruikelijke en uitzonderlijke middelen gebruiken. Johan van Houten staat open voor wat er komt of wat hij hoort en zal zich niet snel verbazen (D.2.1). Dit komt sterk overeen met Berkhof. Berkhof geeft aan dat engelen laten zien dat Gods wereld veel rijker is dan wij kunnen zien. En ook dat mensen tot de ontdekking komen dat engelen bemiddelend werken in de ontmoeting tussen God en mens. Johan van Houten zegt dan ook; 'Ontmoetingen met God en mens gebeuren gewoon, in de tijd van de Bijbel maar ook vandaag de dag'. Maar hij vindt het lastig om te onderscheiden (D.4.7). 'Hoe weet je dat het engel is?' Misschien dat de stem die hij hoort ook van een engel kunnen zijn (D.4.2). Johan van Houten staat open voor mogelijkheden, uitsluiting heb ik bij hem niet kunnen ontdekken. Dit komt overeen met de visie van Berkhof die ook aangeeft dat wanneer je niet uit ervaring kunt spreken, beter je kunt onthouden van een oordeel.

Johan van Houten vindt dat wanneer je over ervaring spreekt je je op heilige grond begeeft. Ervaringen zijn altijd verschillend en onmiskenbaar komen zij van God. Wanneer hij in het pastoraat mensen zou ontmoeten die een ervaring hebben meegemaakt, zou hij samen met de pastorant willen zoeken naar wat deze ervaring zeggen wil. Voor Johan van Houten lijkt het zoeken naar duiding een logisch gevolg op de ervaring (D.3.2).

Ook Mulder is net als Berkhof en Johan van Houten van mening dat het bij ervaringen lastig is, omdat een ervaring niet te toetsen valt. Het zijn uitspraken over God of de transcendente wereld die niet te toetsen zijn en mede daarom altijd punt van discussie blijven. Wel is Mulder van mening dat een ervaring voor een de persoon die het overkomt betekenisvol is. Dat zij het ook ervaren als een ingrijpen van God. En dat het ingrijpen van een engel kan worden ervaren als een praktische redder in nood of als psychologische steun.

Zo leest Johan van Houten dan ook graag Psalm 91 in het pastoraat, zeker voor een operatie. Dit vooral omdat engelen over je waken waar je ook gaat. Voor hem is dit een steun die hij graag mee wil geven (D.3.4). Ook voor Markus is dit een belangrijke Psalm, omdat het Gods kracht, hulp en liefde weergeeft. Het is een wereld van een hogere orde die aanwezig is in onze werkelijkheid.

Mulder heeft het ook over oproepbare engelen uit de esoterie. Door onder ander meditatie roept men boodschappen op. De aandacht die er binnen de esoterie is voor engelen merkt Johan van Houten op. Hij zegt dat het hier ook om reële ervaringen kan gaan. Hij heeft zelfs de indruk dat door de interesse in esoterie engelen ook binnen de kerk meer onder de aandacht komen. Dat het via een achterdeurtje zo zijn doorwerking heeft in de kerk.

Bij Johan van Houten ervaar ik een zeer open houding. Wat weer sterk overeen komt met Westermann. Het gaat hen er niet om dat God tot ons komt, maar hoe God tot ons komt. Want beiden zijn zich ervan bewust dat God ook in deze tijd nog naar ons toekomt. En dit zal in een andere hoedanigheid zijn dan in de tijd van de Bijbel. Westermann zegt: 'God is creatief genoeg om mee te gaan met de tijd. Belangrijker is hoe staan wij erin? Hoe is onze houding? Staan wij open voor leiding of ingrijpen van God? En hebben wij het in de gaten wanneer wij een engelen ontmoeting hebben? Vaak heeft men het pas achteraf in de gaten'. Daarin zitten Johan van Houten en Westermann op één lijn.

Verschillen

Voor Johan van Houten zijn het engelen die zorgen voor verbinding tussen hemel en aarde, dus tussen God en mensen. Ze hebben een belangrijke rol in deze werkelijkheid. Zij bemoedigen mensen en hebben een bemiddelende functie. Soms is het de mens niet direct duidelijk dat zij met een engel te maken hebben. Ook moet Johan van Houten soms wel over de functies van engelen nadenken, maar dat neemt niet weg dat hij een hele open mind heeft naar engelen, waarin hij sterkt verschilt met Bultmann. Voor Bultmann zijn engelen in deze tijd van geen enkele betekenis meer. Dat er bovennatuurlijke krachten zijn die kunnen ingrijpen in onze werkelijkheid is volgens Bultmann voor de moderne mens echt niet meer aanneembaar. Johan van Houten en Bultmann wijken in hun visie op engelen sterk af van

elkaar. Over de functie van engelen verschilt Johan van Houten niet echt met de opvattingen die Calvijn heeft (leiden, beschermen, waken, boodschappers enz.), maar Calvijn ziet engelen alleen functioneren door tussenkomst van Christus, terwijl Johan van Houten onbevangen kijkt naar hoe, waar en op welke wijze een engelenervaring tot ons zou kunnen komen. Hierin verschillen zij van visie.

Evaluatie

Johan van Houten beseft dat er mogelijkheden zijn die ons verstand te boven gaan. Zijn open houding maakt dat hij veel raakvlakken heeft met verschillende theologen, die weer voortkomen uit de protestantse traditie. Desondanks blijft het moeilijk om te zeggen in hoeverre de theologische en pastorale visies van de hier besproken predikant zich verhouden tot de protestantse engelentraditie. Als het om de functie (leiden, beschermen, waken, helpen enz.) van engelen gaat, zien we raakvlakken met wat al door Calvijn (en later door anderen) wordt verwoord. Maar waar de in hoofdstuk 3 behandelde theologen soms een meer theologische benadering kiezen en daarmee ook grenzen aangeven, staat Johan van Houten volledig onbevangen open voor ervaringen. Het is boeiend om te zien hoe Johan van Houten vasthoudt aan de traditionele functie van engelen, maar onbegrensd (en dus niet traditioneel) denkt over de wijze waarop engelen zich kunnen manifesteren.

6.3 Conclusie

Inleiding

Op basis van de informatie uit de literatuur en de interviews voor mijn onderzoek, dient nu de vraag – en hierin meenemend de deelvragen – beantwoord te worden *‘hoe de theologische en pastorale visies van de geïnterviewde respondenten zich verhouden tot de protestantse engelentraditie’*. Voor daar iets over te zeggen wil ik eerst stil staan bij de protestantse engelentraditie.

6.3.1 De protestantse engelentraditie

Bestaat er zoiets als een protestantse engelentraditie? In de voorbereiding voor dit onderzoek ging ik daar wel van uit. Inmiddels denk ik daar meer genuanceerd over. Zoals ik in hoofdstuk 3.3 al vermeldde, lopen visies en opvattingen van de verschillende protestantse theologen nogal uiteen. Je zou kunnen zeggen dat er dus geen protestantse engelentraditie

is. Maar zo eenvoudig ligt het volgens mij ook weer niet. Want voor Calvijn en de meeste theologen daarna, spelen engelen zeker een rol, al is het geen prominente, in de protestantse leer. Ook als het gaat om de functie van engelen kan er gesproken worden van een rode draad die door de tijd en verschillende theologen heen loopt. Boodschappers van God voor het bevorderen van de relatie tussen God en mens, het leiden en beschermen van de mens, over hem waken, hem helpen, het zijn functies die samengevat kunnen worden als een 'van God gegeven heil'. Over de gedachte dat engelen zich verschillend kunnen manifesteren bestaat ook een zekere overeenstemming, maar hier geldt voor enkele theologen duidelijk een begrenzing. Voor nagenoeg allen geldt dat de Bijbelse verhalen de oorsprong vormen voor het denken over engelen. Voor sommigen is dit ook de enige bron voor theologische beschouwingen, voor anderen zijn andere bronnen ook denkbaar naast de Bijbel of zijn de hedendaagse ervaringen vooral van belang als bron. Samengevat zou je kunnen zeggen dat de volgende punten een rol spelen in de protestantse engelentraditie.

- Engelen vervullen een zekere maar geen prominente rol in de protestantse theologie
- Engelen zijn een van God gegeven heil (boodschapper, leiden, beschermen enz.)
- Engelen kunnen zich uiteenlopend manifesteren
- De Bijbelse verhalen vormen de oorspronkelijke bron.

Zodra het iets specifiekier wordt, doen zich vooral verschillen voor. Zoals theoretische feiten/beschouwingen tegenover ervaringen, de overtuiging van persoonlijke beschermengelen tegenover het volledig open laten van de wijze van uiten van engelen, engelen alleen te kennen door de Bijbel tegenover 'God is creatief genoeg om met de tijd mee te gaan'. Daarnaast heeft Bultmann een afwijkende mening. Maar deze verschillen doen aan het hier boven vermelde kader niets af, al is het wel een breed kader.

6.3.2 Gedachtegoed respondenten tot de protestantse engelentraditie

De onderzoeksvraag is in hoofdstuk 6.2 betrokken bij elke respondent in een korte evaluatie. Er is al iets gezegd over hoe de visies van de respondenten zich verhouden tot de protestantse engelentraditie. Feitelijk kan er gezegd worden dat alle respondenten op één of andere manier verbonden zijn met het kader van de protestantse engelentraditie zoals beschreven in 6.3.1, maar dat er aan de ander kant ook opvattingen of ervaringen zijn die een eigen vorm geven aan die traditionele kern. De respondenten zijn op verschillende punten nog zoekende en hebben niet altijd een duidelijke afgeronde theologische visie. De verschillen zitten vooral in de beleving, waardoor er nuances ontstaan. En deze worden bepaald door de spiritualiteit van een persoon en het godsbeeld en mensbeeld wat men heeft. Een verschil in nuances kan je bijvoorbeeld zien bij Michiel van der Plas en Evert

Bruining. Voor Michiel van der Plas horen engelen tot de geestelijke wereld en hij kan zich er niet in vinden dat je engelen in mensen om je heen ziet. Terwijl Evert Bruining juist engelen ziet in mensen om hem heen.

Het is wel bijzonder om te zien dat een engelenervaring waarover men hoort in het pastoraat, voor allen prachtig en veel zeggend is. Men erkent dat het van betekenis is voor hen die het overkomt. Hier brengen engelen boodschappen van God, en bieden troost en bemoediging. Zo beschrijven drie van de respondenten de functie van een engel als heilbrengers. Voor Evert Bruining geldt dit wel in het pastoraat, maar verder zijn het voor hem stijlfiguren die ons iets willen duiden.

Het onderzoek maakt duidelijk dat het denken over engelen een dynamisch proces is. Zoals er 'toen' gedacht werd over engelen denken we 'nu' niet meer. Zoals voor de tijd van de Verlichting engelen een vanzelfsprekendheid waren in het denken en handelen, zijn engelen na de Verlichting meer op de achtergrond geraakt. In deze tijd zie je echter weer – ook door de esoterische beweging – dat het onderwerp meer aandacht krijgt. En er ontstaat, naast aandacht voor de traditie, nu ook aandacht voor de persoonlijke invulling. Een invulling die een eigen kleur geeft aan het denken over engelen en aan engelenervaringen.

Een boeiend proces, dat zich zal blijven ontwikkelen.

7 Adviezen

In dit hoofdstuk wil ik kijken welke adviezen mogelijk zijn naar aanleiding van de uitkomsten van mijn onderzoek betreffende onderzoeksvraag:

Hoe verhouden de theologische en pastorale visies van predikanten van de PKN in Harderwijk zich tot de protestantse engelentraditie?

Het onderzoek heeft mij laten zien, dat ondanks het feit dat op het eerste gezicht engelen lijken te verdwijnen uit de protestantse traditie, er onder de theologen uit de literatuur en bij de respondenten toch een openheid lijkt te zijn voor engelen en engelenervaringen. Er is geen eenduidigheid in hun theologie, maar in het pastoraat zijn alle respondenten het er over eens dat een engelenervaring een verrijking is voor hen die het overkomt. Een engelenervaring brengt hoop, vertrouwen en perspectief voor de toekomst. Het verrijkt de mens en de relatie met God. Engelen scheppen mogelijkheden voor het openstellen voor het transcendente en een spiritueel welzijn.

Engelen blijken buiten de kerk meer onder de aandacht te komen. Dit kan mede een reden zijn om ook binnen de kerk en theologie engelen meer een plek en rol te laten innemen. De kerk kan dan beter inspelen op de interesse die er in de samenleving blijkt te zijn. Zo kunnen engelen een mooi middel zijn voor een dialoog tussen kerk en geïnteresseerden buiten de kerk. Wanneer er meer openheid en dialoog over engelen komt, schept dat ruimte om meer van Gods schepping zichtbaar te maken. Dat kan verrijkend werken.

Een engelenleer is misschien niet mogelijk, maar aandacht voor engelen en de communicatie over engelen zal bijdragen aan meer openheid over en aanwezigheid van engelen. En zoals Westermann zegt, brengen engelen ons over de scheiding van ons denken, voorstellingsvermogen en onze begrippen (Westermann, 1998, p. 121). Dit is mogelijk door het (geloofs)gesprek aan te gaan binnen de kerk. Bijvoorbeeld door thema-avonden rond engelen te organiseren. Onduidelijkheid over engelen zal blijven bestaan. Maar dat hoeft geen reden te zijn om het gesprek over engelen niet aan te gaan. Juist de verscheidenheid in ervaringen, opvattingen en geloof maken het onderwerp zo de moeite waard.

8 Theologische reflectie

Uit het onderzoek blijkt dat er veel onduidelijkheid is over engelen in de theologie. De Bijbel is voor velen een inspiratiebron.

Barth let op de bijzondere aard van het spreken over engelen in de Bijbel en daarbij op de hermeneutiek van de tekst die over engelen gaat.

Voor Westermann nodigen de engelenverhalen in de Bijbel ons uit om open te staan voor de boodschappen van God. De verhalen geven de betrokkenheid van God op de mens weer. (Westermann, 1998, p.122). Het vasthouden aan leerstellingen en dogma's die ooit ontleend zijn aan de Bijbel belemmeren volgens hem het verder ontdekken. 'Je moet er voor openstaan dat nog niet alles toegankelijk is in de Bijbel... de gesloten deuren zullen opengaan wanneer de tijd rijp is' (Westermann 1998, p.65).

Mulder vindt dat door de afstand in tijd en cultuur de Bijbel niet geheel als leidraad kan worden aangehouden. Want zou God door de eeuwen heen op dezelfde wijze moeten werken? En zou ons beeld van God steeds hetzelfde moeten zijn? Of zou de openbaring van God stoppen bij het verschijnen van de Bijbel in deze wereld? Volgens Mulder gaat het om wat er in theologische zin kan worden gezegd over de engelenervaring (Mulder, 2010, p.85). Alhoewel het onderzoek daar niet primair op gericht was, is door het lezen van engelenverhalen in de Bijbel, door engelenverhalen van vandaag (o.m. Mulder) en door engelenervaringen uit de praktijk van de respondenten, bij mij de indruk ontstaan dat een engelenervaring vaak als helend wordt ervaren, soms een gevoel van kwetsbaarheid oproept en het besef dat er kan worden ingegrepen in onze werkelijkheid. Het is moeilijk om woorden te geven aan een ervaring. Een vergelijkbare ervaring kan door de één worden benoemd als een engelenervaring, maar door een ander als een Christuservaring.

Nu zal niet elke ervaring evenveel over God vertellen. Volgens Mulder is het van belang dat de geestelijk begeleider de ervaring hermeneutisch kan duiden (Mulder, 2010, p.92).

Maar hoe dan ook, volgens Mulder heeft een engelenervaring een grote impact op de mens die het overkomt. Dit is ook mijn persoonlijke ervaring. Zoals ik in de inleiding al heb benoemd, heb ik zelf ooit een lichtende nabijheid ervaren. Het was een waardevolle ervaring, maar er over spreken vond ik lastig. Dit omdat er nauwelijks over gesproken wordt en ik niet weet hoe iemand er tegenaan kijkt. Dat gold voor mij in de contacten zowel in, als buiten de kerk. Omdat het een grote impact heeft wil je er over praten. Maar word ik wel geloofd? Voor mij was het zeker een reële ervaring, maar dat valt verder niet te bewijzen. Maar ik had wel de behoefte om de betekenis te ontdekken. Deze ervaring heb ik uiteindelijk benoemd als een Christuservaring, maar gaandeweg het onderzoek realiseer ik mij dat ik het ook als een

engelenervaring had kunnen beleven. Dit zou ook kunnen gelden voor anderen met soortgelijke ervaringen.

Mijn ervaring heeft mij het gevoel gegeven dat *ook ik* er toe doe. Het heeft mij kracht, heelheid en perspectief gebracht. Mulder geeft aan dat een ervaring de mens verrijkt. Het gaat om empowerment wat bijdraagt aan verbondenheid van de mensheid. Gelijkheid, vrede en gerechtigheid komen aan het licht in communicatie over ervaringen (Mulder, 2010, p.93). Dit is wat ik bevestigen kan.

Bij het kennismaken tijdens dit onderzoek van engelenverhalen en de betekenis voor hen die een engelenervaring hadden, is voor mij opnieuw duidelijk geworden dat God middelen inzet vanuit Zijn onvoorwaardelijke liefde voor de heelheid van de mens. God openbaart zich aan mensen om een relatie aan te gaan. Zo'n ervaring is heilbrengend. Het gaat bij een engelenervaring om de theologische boodschap. Wanneer een engelenervaring liefde en vertrouwen brengt, wil dat voor mij zeggen dat God naar de mens omkijkt. Dat Hij, mede door middel van een engel, zijn liefdevolle nabijheid kan tonen.

Johan van Houten geeft aan dat juist in de esoterie mensen open staan voor engelenervaringen en dat het ook daar om reële ervaringen kan gaan (D.4.2). Daarom is het goed dat de hedendaagse geestelijk begeleider zich bewust is dat het gesprek over engelenervaring niet alleen hoeft plaats te vinden in een kerkelijke setting. In mijn stageperioden heb ik mensen ontmoet die niet uit de christelijke traditie komen, mensen die niet met kerk en Bijbel zijn groot gebracht, en dus uit andere bronnen putten. Wanneer zij vertellen over beleefde ervaringen is het goed te luisteren welke beelden en metaforen zij gebruiken om het beleefde verhaal te duiden. Mulder geeft aan dat elk verhaal zijn eigenheid heeft, dat het daarom belangrijk is voor een geestelijk werker om open te zijn en ieder verhaal te horen (Mulder, 2010, p.115). Het gaat er om dat je elkaar ontmoet en elkaar kunt verstaan, zodat er ontdekt kan worden welke betekenis de engelenervaring heeft voor de persoon die het heeft beleefd. Ik kan dat onderschrijven. Naar mijn idee komt de engelenervaring – en daarmee het inzicht in de transcendente wereld van God - pas goed tot zijn recht door aandacht en erkenning voor degene met zo'n ervaring. Dat kan de boodschap versterken. Door het gesprek over engelen en engelenervaringen komt de mens ook spiritueel tot zijn recht. Tenslotte geven dit soort gesprekken op een prachtige wijze inzicht in hoe de godsbeelden en mensbeelden zich tot elkaar verhouden.

Ook nog een kanttekening. Zoals ik hiervoor al vermeldde, kan ik de stelling van Mulder onderschrijven dat het belangrijk is voor een geestelijk werker om 'open te zijn en ieder

verhaal te horen' (Mulder, 2010, p.115). Het belang daarvan is duidelijk. Engelenervaringen en –verhalen zijn 'uit' geraakt, terwijl zij heilbrengend kunnen zijn.

Het is belangrijk dat er een klimaat ontstaat waarin dit soort ervaringen gedeeld kunnen worden. Het scheppen van een dergelijk klimaat past ook in het competentieprofiel van een beroepsoefenaar (sociaal-communicatieve bekwaamheid). Binnen dat profiel is ook reflectief denken en handelen van belang. Dit geldt zeker voor gesprekken met pastoranten over engelen, omdat er betrekkelijk weinig kennis en ervaring is in het omgaan met engelenervaringen van anderen. Open zijn en ieder verhaal horen is belangrijk, maar niet voldoende. Degene die een engelenervaring heeft is ook gediend met deskundige hulp bij het duiden ervan. Geestelijk werkers zouden daarom in gesprekken met mensen die een engelenervaring hadden, in voortdurende zelfreflectie moeten kijken of zij de ander echt helpen. Het lijkt mij van belang dat je weet hebt van de materie. En ook dat je de verbinding kunt leggen tussen Bijbel/traditie enerzijds en mens/huidige samenleving anderzijds.

Wanneer men niet met het onderwerp uit de voeten kan, kan men de pastorant doorverwijzen naar een collega die meer achtergrond te bieden heeft op dit terrein. Achtergrondkennis kan er aan bijdragen dat de pastorant zich echt begrepen voelt.

Ook met deze kanttekening (houding, achtergrondkennis en zelfreflectie) zie ik prachtige mogelijkheden voor de geestelijk werker om op het misschien te lange omzeilde terrein van de engelenervaringen, andere onbevangen en van harte tegemoet te treden. Dit om het onhoorbare hoorbaar te maken en het omzegbare bespreekbaar te maken.

9 Reflectie op het onderzoek

9.1 Validiteit en betrouwbaarheid

Heeft het onderzoek iets nuttigs opgeleverd? Ja, dat is zeker het geval. Heeft het antwoord gegeven op de onderzoeksvragen? Ook hier kan ik volmondig 'Ja' op zeggen, maar daarmee is niet alles gezegd. Ik zal vast wel eens een uitspraak anders geïnterpreteerd hebben dan de respondent heeft bedoeld. Om het zo betrouwbaar mogelijk te houden heb ik een beknopte samenvatting gemaakt van de interviews en deze heb ik naar de respondent opgestuurd met de vraag of zij zich in mijn verwoording konden vinden. Wanneer er op- of aanmerkingen waren heb ik het verslag aangepast.

Ook voor de literatuur geldt dat mijn interpretatie onbedoeld wel eens afwijkend kan zijn, waardoor er een andere nuance aan kan worden gegeven. Ik heb geprobeerd zo dicht mogelijk bij de literatuur en de respondent te blijven, maar ik neem mijn eigen achtergrond en belevingen mee. De interpretaties zijn overigens niet van invloed op de conclusie die getrokken kan worden uit de literatuur, namelijk dat er niet echt gesproken kan worden van de 'protestantse engelentraditie', hooguit van een algemeen kader.

Tenslotte is het aantal respondenten beperkt, maar alles overziende heeft het onderzoek voldoende opgeleverd om een reëel antwoord te geven op de onderzoeksvraag. In die zin is het onderzoek redelijk betrouwbaar.

Het onderwerp leent zich voor verdere verdieping. Wellicht iets voor een vervolgstudie?

9.2 Wat ik geleerd heb door mijn onderzoek

Ik heb zowel op het gebied van onderzoek als inhoudelijk veel geleerd. Dit nog los van het feit dat het een boeiend proces was om te komen tot een antwoord op mijn onderzoeksvraag. Veel ging er goed (bijvoorbeeld de open en vertrouwelijke gesprekken), maar natuurlijk niet alles. Wat mij bijvoorbeeld is opgevallen is, dat het interview met de respondenten soms meer naar een pastoraal gesprek neigde dan naar de vragen van een onderzoeker. Ik vond het lastig om doelmatig en gestructureerd mijn vragen te stellen. Ten eerste omdat ik geen ervaring heb in het doen van onderzoek. En ten tweede omdat het onderwerp mijn interesse heeft. De gesprekken waren zeer boeiend en ik was erg geïnteresseerd in het denken van de geïnterviewden. Hierdoor kwam er meer informatie op tafel dan als er alleen antwoord was gegeven op de vragen. Deze extra informatie was

misschien niet direct van belang voor het onderzoek, maar wel indirect. Het heeft mij geholpen om een breder beeld van de visie van de respondent te krijgen, wat ook mijn beeld en visie weer heeft aangescherpt.

Ik heb door het onderzoek ook gemerkt dat je het onderwerp engelen op verschillende manieren kan benaderen. Een stellige mening, zoals bij Bultmann, kan leiden tot (nieuwe) dogma's. Een open houding, zoals bij Westermann, schept mogelijkheden en ruimte voor nieuwe ervaringen en inzichten. Verder is duidelijk geworden dat de spiritualiteit van een persoon meespeelt in de kijk op de transcendente wereld en dus ook op de wereld van engelen. De spiritualiteit komt uit het hart, het is wat je voelt en ervaart waar je eigen levensovertuiging uit voortkomt. Wanneer je meer leeft uit het hoofd dan uit het hart is dat merkbaar in de kijk op de transcendente wereld. Welk godsbeeld en mensbeeld men heeft, speelt ook mee. Hans Snoek gebruikt hiervoor mooie schema's in zijn boek: *Een huis om in te wonen*. Met deze schema's kun je het godsbeeld en het mensbeeld helder krijgen voor exegese (Snoek, 2010, p.185/189). Maar de schema's kunnen ook helpen om een beeld te vormen in de gedachtegang die men heeft.

Het onderzoek laat zien dat het thema 'engelenervaring' in deze tijd geen vanzelfsprekend onderwerp is. Angst blijkt soms een rol te spelen, maar wellicht is hier ook de uitspraak 'onbekend maakt onbemind' van toepassing. Ook mijn visie op engelen en engelenervaring is veranderd en verrijkt doordat ik mij in dit onderwerp heb verdiept. Tot voor kort hadden engelen nauwelijks betekenis voor mij. Mijn interesse is begonnen door een gesprek over engelen. Maar vooral door het lezen over dit onderwerp en door de interviews voor het onderzoek hebben engelen en engelenervaringen meer betekenis gekregen. Het lezen van de literatuur en de gesprekken met de respondenten hebben gezorgd voor verrijking en bijstellen van mijn gedachten. Voor het onderzoek was ik onzeker over de plek en rol van engelen. Mijn onderzoek heeft mij inzicht gegeven dat engelen een belangrijke rol hebben in de heilsgeschiedenis van God. Want wat duidelijk is, is dat het goddelijke boodschappers zijn. Ze brengen liefde, troost, rust en vertrouwen. Over die functies zijn de meeste theologen het eens en ook de meeste respondenten kennen die eigenschappen toe aan engelen. Bij het onderzoek hoe predikanten zich theologisch en pastoraal verhouden tot de protestantse engelentraditie, ben ik er toevalligerwijs ook achter gekomen dat er meer interesse voor engelen blijkt te zijn dan ik in eerste instantie had gedacht. Dit geldt voor de respondenten, maar ik heb – bijvoorbeeld in gesprekken met derden over mijn scriptie - ook gemerkt dat deze interesse breder wordt gedragen. Door belangstelling naar mijn onderzoek ben ik met verschillende mensen over engelen in gesprek geraakt. Sommigen vertelden over hun engelenervaring of over die van iemand in hun omgeving. Anderen zijn benieuwd naar mijn onderzoek, omdat zij het een mooi onderwerp vinden. Zij zijn benieuwd wat er over engelen te zeggen valt.

Waar ik, onder meer door de literatuur, benieuwd naar ben geraakt is of er een verschil is in belangstelling voor engelen binnen enerzijds de esoterie en anderzijds de theologie / kerk en (zo ja), waar dit vandaan komt. Wellicht een goede vraag voor een vervolgonderzoek. Want in de theologie is het goed om je te blijven verdiepen en mee te gaan met de tijd. Het is een taak om die elementen te tonen die samenhang en tegenspraak kunnen verbinden om tot inzicht te komen naar de uiteindelijk ontoonbare God. Het is een durven zoeken met 'veelbeelding' (Jansen, 2008, p.139). Met de woorden van Mechteld Jansen: 'Veelbeelding daagt mensen uit om kenbaar, of in ieder geval mededeelbaar te maken wat zij als goddelijk, wereldlijk, menselijk, hemels en aards ervaren'. Veelbeelding betekent dat het er toe doet wat de bewering over God, de wereld, de aarde en mensen is (Jansen, 2008, p.88). Het onderzoek heeft mij geleerd dat openheid en communicatie belangrijk is. Dat de kerk een veilige plek moet zijn, zodat de pastoraal engelenervaring kwijt kan bij de pastor. Natuurlijk geldt dit ook voor andere zaken. Dat er een luisterend oor is met begrip en respect voor het verhaal van de ander/Ander.

9.3 Vragen die uit het onderzoek naar voren zijn gekomen

De afwezigheid van engelen lijkt een relatie te hebben met het rationele tijdperk waarin wij leven, maar lijkt zeker ook een logisch gevolg van de onduidelijkheid die er is binnen de theologie. Maar wij (allen) hebben invloed op wat er wel of niet speelt binnen de theologie. Wanneer wij geen aandacht voor engelen hebben verdwijnen zij bijna geheel uit de theologie en andersom. Het in gesprek zijn met de respondenten heeft mij geholpen om mijn beeld en visie op engelen scherper en levend te krijgen. Communicatie is een goede manier om het inzicht in en de visie op engelen onder de aandacht te brengen en te verrijken. Hopelijk dat ook dit onderzoek leidt tot verdere communicatie. Ik hoop ook dat het bijdraagt aan openheid in het delen van engelenervaringen.

Vragen die opborrelen uit het onderzoek zijn:

1. Hoe kan een brede communicatie binnen kerk en theologie over engelen(-ervaringen) een verdere impuls krijgen?
2. Wat is de invloed van de huidige tijdgeest op die brede communicatie (behoefte/urgentie, ontvankelijkheid, stromingen / denkwijzen) en hoe kan die tijdgeest een rol spelen bij vraag 1?
3. Is er verschil in belangstelling voor engelen binnen de esoterie enerzijds en theologie/kerk anderzijds en (zo ja) waar komt dit verschil vandaan?
4. Welke rol kunnen geestelijk werkers nog meer vervullen dan 'een open oor' in het gesprek met pastoraal over een engelenervaring en welke toerusting is nodig om een goede gesprekspartner te zijn?

Hoe engelen meer onder de aandacht van kerk en theologie kunnen worden gebracht is dus één van de vragen waar ik nog mee rondloop. Wat mij betreft gaan we in ieder geval het gesprek over engelen met elkaar aan. Het kan een begin zijn van het ontdekken van de kleurenpracht die leek te verdwijnen en het begin zijn van verwondering voor wat God ons aanreikt. Belangrijk is dat engelenervaringen serieus genomen worden. Dat men de ervaring kan delen. Geestelijk begeleiders zijn daarvoor de aangewezen personen bij wie je terecht zou moeten kunnen. Daarom is bekendheid en openheid belangrijk, maar ook een zekere achtergrondkennis. Wellicht ook nog andere vaardigheden. Zelf ben ik bereid om gespreksavonden te organiseren om een bijdrage te leveren aan communicatie en openheid over engelen en om aandacht van kerk en theologie te vragen voor het onderwerp. Mijn zelfreflectie tijdens deze gespreksavonden kan wellicht bijdragen aan een begin van een antwoord op vraag 4.

Nawoord

Met dit onderzoek sluit ik mijn opleiding Theologie en Levensbeschouwing af, een opleiding die ik gevolgd heb aan de Christelijke Hogeschool Windesheim te Zwolle.

Het is een boeiende reis geweest waarin ik mocht optrekken met medestudenten en docenten. Van hen heb ik veel mogen leren en ontvangen.

Mijn gedachten gaan terug naar het begin van het tweede jaar. In de vakantie las ik een boek van Esther de Waal, *De Keltische manier van bidden*. Zij schreef over 'peregrinatio', wat inhoudt dat je op reis gaat zonder doel. Je gaat je weg, op zoek, een spoor volgen en zien waar je uitkomt.

Bij mijn voorbereiding op mijn stage stond mij het beeld van een peregrinatio sterk voor ogen. Een reis met nieuwe mensen waarmee ik een jaar mocht optrekken. Open en onbevangen ben ik het avontuur aangegaan. De stages zijn een bijzonder rijke ervaring geweest, onder meer door samen optrekken en zoeken naar de zin van het leven.

Dankbaar kijk ik terug op mooie ontmoetingen.

Voor mij is het leven een reis naar je bestemming. Onderweg laat ik mij verrassen en verwonderen door wat ik tegenkom. Het onderzoek zie ik als een onderdeel van de reis. Ook tijdens het onderzoek ben ik verrast door mooie gesprekken en inzichten.

De respondenten waren belangrijke reisgenoten voor mij tijdens het onderzoek. Zonder hen had ik de reis niet kunnen maken. Op deze plek wil ik de respondenten hartelijk bedanken voor hun openhartigheid en tijd.

Marleen en Jan ben ik zeer dankbaar! Zij hebben met mij meegedacht en aangegeven waar verbeterpunten waren, ware 'critical friends'. Op moeilijke momenten waren zij er voor mij met steun, raad en daad.

Hans Snoek en Huib Zegwaard, mijn scriptiebegeleiders, wil ik bedanken voor de hulp, steun en geduld. Zij hebben mij op een plezierige manier bij het onderzoek begeleid.

Verder gaat mijn dank uit naar familie, vrienden en bekenden door wie ik steeds weer werd bemoedigd in de vorm van een kaartje, een hartelijk woord, een bloemetje of op een andere manier. Zij ondersteunden mij en waren bereid zich aan te passen aan het soms onontkoombare ritme van mijn studie.

Mijn dank gaat in het bijzonder uit naar Teun, Mark en Lotte. De steun, begrip en de liefde die ik van hen heb ontvangen is groot. Vele uren heb ik mij afgezonderd. Zonder hun steun en liefde had ik deze studie niet kunnen doen.

Dankbaar kijk ik terug op de studie waarin God scheppend met mij mee is gereisd en mij steeds weer heeft verrast en verwonderd.

Literatuur

Berkhof, H. (2007). *Christelijk geloof*, Kampen: Kok

Graaff de, L.F. (2004). *De verdwijning der engelen uit kerk en theologie, Engelen, oude voorstellingen en nieuwe ervaringen*, Zoetermeer: Boekencentrum

Jansen, M. (2008). *Wie zijn wij dan? Over erkenning en verbondenheid tussen mensen die alles, bijna niets, een beetje of heel veel geloven*, Zoetermeer: Meinema

Markus, W. (2003). *Engelen om je heen*, Zoetermeer: Boekencentrum

Mulder, A. (2012). *De engel van mijn grootvader*, Zoetermeer: Meinema

Snoek, H. ((2010). *Een huis om in te wonen, Uitleg en interpretatie van de Bijbel*, Kampen: Kok

Westermann, C. (1998). *Gods engelen hebben geen vleugels nodig, Wat de bijbel over engelen vertelt*, 1998, Baarn: G.F. Callenbach

Bijlagen

1 Verwerken van de interviews

Na elk interview heb ik een letterlijk verslag gemaakt en het gesprek uitvoerig overdacht. Ik stond onder meer stil bij de vraag of ik voldoende had doorgevraagd en of alles aan de orde was gekomen. Elk gespreksverslag stuurde ik direct door naar mijn begeleider. Zijn feedback en mijn eigen bevindingen nam ik mee in het volgende gesprek.

Het dicht bij de onderzoeksvraag blijven, vond ik lastig. Dit, omdat mijn interesse in en belangstelling voor de opvattingen van de respondent groot was. Daardoor zat ik soms meer op de lijn van pastoraat dan op de lijn van onderzoeker. Aan de andere kant vond ik het verrijkend, omdat het doorvragen een breder beeld geeft van de visie van de respondent. En de gesprekken hebben mij vaak aan het denken gezet.

Na het letterlijk verslaan van de gesprekken, heb ik de gesprekken in fasen verdeeld. Deze fasen heb ieder afzonderlijk een andere kleur gegeven. Na het in fasen verdelen van de gesprekken, heb ik de belangrijkste punten geaccentueerd. Vervolgens heb ik de gesprekken gecodeerd en in schema gezet (kolom 1) op basis van de onderwerpen associatie, biografie, pastoraat, visie, theologie en functie. Deze onderwerpen komen uit de deelvragen. De visie en theologie blijkt vaak lastig te onderscheiden, zodat het over het algemeen onder visie is gekomen. De andere vier kolommen heb ik verdeeld in: belevenis, zienswijze, traditie en onzekerheid. Hier heb ik voor gekozen, omdat dit naar mijn idee de belangrijkste punten zijn die voor het onderzoek. Achteraf bleek traditie niet van grote waarde te zijn, omdat het niet in alle gesprekken aan de orde kwam of het was niet goed te duiden. Wanneer het niet goed te duiden was heb ik het onder de noemer visie geplaatst. Na uit ieder gesprek de belangrijkste punten in de juiste kolom te hebben geplaatst, ben ik gaan verzamelen. Ik heb een nieuwe tabel gemaakt met vijf kolommen. In de eerste kolom weer: associatie, biografie, pastoraat, visie, theologie en functie. De overige vier kolommen zijn voor de afzonderlijk interviews. Hierdoor heb ik een overzicht van het geheel gekregen. Vervolgens ben ik een vergelijking gaan maken. Hiervoor heb ik een tabel van vier kolommen gebruikt. In de eerste kolom: biografie, pastoraat, visie, theologie en functie onder elkaar gezet. De volgende kolom heb ik voor de belangrijkste punten gebruikt. En de andere twee kolommen heb ik gebruikt voor de verdeling van de respondenten. De eerste kolom geeft aan welke respondent dit niet heeft benoemd en de tweede kolom welke respondent het wel heeft benoemd. Zo heb ik een duidelijk overzicht gekregen van hoe de respondenten tegen engelen aankijken en welke rol hun visie speelt in het pastoraat.

Na het faseren en coderen van de interviews heb ik een samenvatting naar de respondenten opgestuurd, met de vraag of ik hun verhaal goed had geïnterpreteerd, of zij zich erin konden en of zij verder nog op- of aanmerkingen hebben.

Eén van de respondenten wilde graag een uitdrukking van hemzelf veranderen. Verder konden de respondenten zich vinden in de weergave en hadden verder geen op- of aanmerkingen.

Bij het faseren en coderen heb ik de respondenten verdeeld in A, B, C en D. Michiel van der Plas is A, Evert Bruining is B, Jaap van Wilgen is C en Johan van Houten is D. In de volgende bijlage heb ik het gespreksverslag van Johan van Houten toegevoegd, dus is dit respondent D.

2 Vierde interview D

Wat is uw eerste associatie bij het woord engelen?

D.1.1 Kerst, ja dat is in ieder geval uh, het hele gebeuren rond kerst, rond Christus uh, daar spelen ze een cruciale rol. Zoals je ze vaker ziet op uh, op cruciale momenten. Je komt ze, ik denk als je goed gaat kijken uh, kom je ze veel tegen in de Bijbel, vooral op scharniermomenten, zeg maar. Uh, in de geschiedenis van Israël of inderdaad van uh, rond de geboorte en opstanding van Jezus uh, daar spelen ze een cruciale rol, of ze daar die, die sturing nodig hebben? of die, ja, ja, de boodschap van Gods kant, omdat we het anders niet zouden kunnen plaatsen of vatten.

Juist zo'n cruciaal moment zijn engelen nodig om iets te duiden?

Ja! Dat is inderdaad de ... die me vooral te binnen schiet, ja.

Bedoelt u dat er een belangrijke rol is weggelegd voor engelen?

D.4.1 Ja, daarmee hebben ze een belangrijke rol, omdat ze dat uh... in die verhalen in de Bijbel hebben een plek, uh.. je ziet ze bijvoorbeeld ook heel veel in de kunst. De eeuwen door was dat er op allerlei Bijbelse verschillende manieren engelen werden afgebeeld, heel vanzelfsprekend, uh ..gebeurde dat. Wij kijken er inmiddels anders tegenaan, maar eeuwen lang is het heel vanzelfsprekend geweest. en uh ...dat heeft het denk ik zo... schilderen... uh ook een plek in het geloof gehad, op een heel natuurlijke manier. Het hoorde er gewoon bij en dat zijn wij sinds de Verlichting wat kwijt geraakt. Ja.

Hebben engelen een plek in uw biografie?

D.2.1 Nee, ik heb geen ervaring met ...het zien van een engel of zo, dus in die zin speelt dat geen rol. Uh...voor mezelf spreken, ik sta daar wel voor open, ik zoek ook heel bewust de leiding van God, uh ...die Hij mij ook wel geeft door meestal een stem binnenin, daar zouden engelen ook een rol in kunnen spelen, uh...maar misschien, wat ik net al zei, uh...is dat niet de gebruikelijke, maar de uitzonderlijke manier van spreken die God inzet. Dat ja, maar dat weet ik verder niet, ik heb verder geen onderzoek gedaan naar uh... verhalen van mensen die een engel gezien hebben of zo, maar het zou kunnen zijn dat, dat ook is in uitzonderlijke situaties, waar het heel spannend is of levensgevaar of anderszins. Dat daar engelen voor worden ingezet, dat zou mij verder niet verbazen. Maar dat kan ik verder niet uh... statistisch onderbouwen of zo, nee.

U vertelde net een stem te horen. In de Bijbel hoort bijvoorbeeld Jozef een stem, deze was van een engel. Zou de stem die u hoort ook van een engel kunnen zijn?

D.4.2 Ja, maar... dat is natuurlijk, uh... als je alleen een engel hoort, ja hoe weet je dan dat je een engel hoort? Maar zo wie zo is het nog de vraag, als je een engel ziet weet je dan dat het een engel is, uh... omdat, wij hebben natuurlijk het beeld van uh.... een wezen met vleugels uh...., maar het is maar zeer de vraag of de meeste engelen in de Bijbel dat hebben gehad. Als ik de bijbel goed lees zijn het meer de serafs en cherubs die met name in de hemel een rol spelen en de gene die naar de aarde komen die worden inderdaad niet eens direct als zodanig erkend. Misschien meer met licht omgeven stel ik me zo voor dan aan de vleugels herkenbaar, uh... dus bij wijze van spreken heb... dus misschien heb je al weleens een engel gezien zonder dat je het weet. En dus kan inderdaad op zich wat jij zegt ook , het toch de stem van een engel kunnen zijn, ja, ja.

Dus dat ze vaker een rol kunnen hebben dan dat wij denken?

Ja.

Heeft u in het pastoraat weleens met engelenervaringen te maken gehad?

D.3.1 ...uhm...het is weleens onderwerp van gesprek, maar dat uh... bedoel je dat mensen er zelf ervaring mee hebben? Dat kan ik me niet heugen, nee, daar zou ik geen voorbeeld van weten te geven. Nee, ik denk niet dat dat zo eens te spraken is geweest. Ik ben nu tien jaar predikant, het zou zo onderhand wel een keer kunnen.

Zou u dat lastig vinden?

Nee dat zou ik niet lastig vinden, omdat ik uh ik wel open sta in die realiteit, dus dat het voor zou komen, dus als iemand dat in zou brengen. Misschien dat mensen daar ook terughoudend mee zijn hè, dat zou ook kunnen, maar als iemand dat in zou brengen dan zou ik daar zeker niet vanaf mijn stoel vallen of zo uhm ...

D.4.3 Wat misschien we een punt is uh... het komt natuurlijk ook uh... via een achterdeur wat binnen, via die hele esoterische beweging die er ook is die niet perse aan het christelijke geloof gelinkt is uh... waar natuurlijk ook wel geesten, maar ook wel engelen uh ... weer een rol kunnen spelen. Wat overigens ook niet uitsluit dat dat ook weer een reële ervaring is van mensen, dat hoeft dat ook geen nep te zijn zeg maar. Nee, dus dat uh ... ik denk dat overigens daarom het binnen de kerk weer wat toeneemt, ja. Ja dat is dan eigenlijk weer een mooie bijwerking denk ik.

Ervaart u dat de belangstelling in engelen binnen de kerk weer toeneemt?

D.4.4 Uh, ja... ik vind die omslag wel sterk waarneembaar. Uh dat er weer meer openheid komt voor, er is meer tussen hemel en aarde. Uh, nou ja, dan zit je meteen weer op een heel listig terrein uh ja van bozen geesten, tenminste ik heb daar onlangs een boekje over

gelezen met de titel: Was er maar niets tussen hemel en aarde. Juist gericht op de kwade machten, en hij benoemd het dan ook tussen hemel en aarde, dus tussen God en ons. Dat vond ik wel een verassend perspectief. Uh ... wij zeggen misschien wel wat makkelijk er is meer tussen hemel en aarde, maar wat bedoelen we precies? Maar goed daar spelen engelen nou juist ook een rol uh ... die ergens toch juist de verbinding tussen hemel en aarde leggen. Dat verhaal met Jakob natuurlijk hè, waarin naar voren komt met die ladder uh uhm ... maar ik zie wel dat die openheid toeneemt. In ieder geval in die uh gemeentes die ik heb gediend, in vergelijking met twintig, vijftig jaar geleden, is er veel meer ruimte voor, ook meer visie op de werking van de Heilige Geest. Dat heeft natuurlijk ook wel zijn werking op de vage, onzichtbare kant, maar daar merk ik weer meer openheid voor. Ja, en nieuwsgierigheid, van hoe zou dat dan kunnen werken, ook in mijn eigen leven en zo.

Als ik het goed begrijp heeft het uw interesse?

Ik heb daar zelf ook wel meer openheid in gekregen. Ook wel in de charismatische kringen, zijn daar ook wel wat handreikingen voor, ja ... ja, ja.

Wanneer u iemand ontmoet met een engelervaring, heeft u dan een idee hoe u er mee om zou gaan?

D.3.2 Uhmdaar zou ik, nou ik zou inderdaad wel vragen, ja, kun je dat wat schetsen? Terwijl ik gelijker tijd besef van uh ..ja je treedt ook wel op heilige grond of zo, ja. Daar moet je ook voorzichtig mee om gaan, niet uh.. misschien het naadje van de kous willen weten, maar uh, maar inderdaad je kunt natuurlijk wel vragen hoe dat voor die persoon is geweest. Ook wel wat feitelijk, van wat heb je gezien, gehoord, gevoeld, uh ja net wat aan de orde is. Ja, ja, ja.

U zou het bekrachtigen?

Ja, van wat bijzonder dat je dat hebt meegemaakt en uh nou en misschien ook wel op enig moment wat vragen van welke rol heeft dat verder gespeeld in je leven? afhankelijk van hoe lang het geleden is misschien.

Bedoelt u opening zoeken naar wat het gebracht heeft? In relatie met wat u eerder zei, dat het vaak gebeurt bij scharnier momenten?

Nou ja, precies ja, van welke plek neemt het daar dan in? Ja, ja daar zou ik dan wel benieuwd naar zijn, maar ik vermoed dat als mensen zo'n soort ervaring hebben dat ze ook wel ergens zullen zoeken naar wat wil dit nu zeggen, wat wil dit nu betekenen? Uh... ze zullen het vermoedelijk wel als een uh ... onmiskenbaar iets van Gods kant, maar, maar wat dat iets dan precies inhoudt dat, ik kan me indenken dat zo'n ervaring altijd heel verschillend

is, maar dat dat er duimdik bovenop ligt, dat je zoekt naar een duiding, ja. En dat, nou ja dat je natuurlijk daar juist wel samen over in gesprek kan gaan, ja. Je komt samen verder dan als je er alleen over na gaat zitten denken. Zo zou ik dat oppakken, ja, ja.

Het voorbeeld van net met Jakob en de ladder, welke betekenis heeft dat voor u?

Uhm ... ja ik heb me nooit heel erg verdiept in dat verhaal. Ik heb er denk ik nooit over gepreekt of zo. Uhm .. nou daar zie ik inderdaad vooral dat die verbinding tussen hemel en aarde, tussen in dit geval, tussen God en Jakob, uh nadrukkelijk wordt gelegd. En het is bij hem ook wel weer op een moment dat die net uh, op de vlucht is en uhm ja ook die bemoediging kan gebruiken! En het leidt ook tot besef hè? Want hij noemt die plaats ook Betel, huis van God uh, dus het leidt ook tot het besef van oh dit is iets van Gods kant geweest, waarmee Hij mij een hart onder de riem heeft gestoken. Dus dat zie ik in dat verhaal. In die zin vind ik het wel typerend voor zeg maar uh die dat beeld van de ladder, de verbinding leggen van God tussen de mensen. Ja, ja, dus in dat kader zie ik het vooral, ja.

Hebben engelen verder een plek in uw theologie?

D.4.5 Uhm ... ja niet heel nadrukkelijk, hoe moet ik het zeggen? Niet zo zeer in de zin van uh. dat is nou waar je over preekt zoals je over Jezus preekt, of God als vader, of over de Heilige Geest, dat is natuurlijk ook gewoon een onderwerp uh waar je het in preken over hebt. Uh ja dat geldt engelen niet. Uh.. niet in die zin van dat het uh nou ja, dat het uh zoals het in Hebreeën brief staat, dat het dienende geesten zijn die juist ten diensten van Vader, Zoon en Heilig Geest optreden. Maar daar waar het in de Bijbel naar voren komt uh, ja dan D.4.6 vermijd ik het niet om het in de preek ook te benoemen. Ik heb met kerst een keer over ere zij God gesproken, uh.. daar heb ik het juist over die engelenmacht gehad die waarschijnlijk juist meer gescandeerd heeft dan gezongen, want er is in de Bijbel geen spraken van zingen. Ja daar spreek ik wel op een onbevangen manier over dan haak ik gewoon aan op de manier zoals het beschreven staat in de Bijbel. Dan ga ik daar ook vanuit dat daar een complete engelenmacht is, die vrede op aarde, dus meer over de aarde uitroepen dan dat het een constatering is van er is vrede op aarde, nee die is juist ver te zoeken, maar daar gaat wat aan gedaan worden, ja.

Dan is een engel een bemiddelaar?

D.5.1 Een engel is in wezen een bode een bode gaat heen en weer tussen zender en ontvanger zeg maar, hij heeft in die zin een bemiddelende functie, ja. Een middel ja, om zo te zeggen. Dat zie je daar natuurlijk ook, uh ja ze komen het niet via zichzelf vertellen, maar D.4.7 juist ook hier weer op dat cruciale moment uh namens God komen ze, hier dan horen de herders het, maar die vertellen het in de stal, ze brengen het over en iedereen is er

verbaasd over uh, en zo komt die boodschap van God dan weer verder, ja. Ja, in die zin zijn de herders op hun beurt dan weer engelen in de zin van boodschappers die de boodschap weer verder brengen. Die de Bijbelse taalgebruik, een menselijke bode en een engel daar wordt gewoon het zelfde woord voor gebruikt. Dat vind ik dan al veelzeggend van wat zijn engelen in wezen, ja.

Hoor ik u zeggen dat de scheidingslijn moeilijk te vinden is tussen engelen in de hemel en op aarde?

D.4.8 Uh ... nou dat zou wel eens kunnen spelen, waar we het net al even over hadden dat je misschien engelen niet als zodanig herkent, uh dat kan zijn omdat ze gewoon in mensen gedaante verschijnen en daarmee wordt het inderdaad die grens lastig aan te geven, want als wij ze gewoon als medemens ervaren? Het kan natuurlijk gewoon een onbekende die iets tegen je zegt of er op een cruciaal moment is uhm ... in die zin is het dan lastig om te onderscheiden en tegelijker tijd maakt het ook duidelijk dat God ook andere uhm ... in kan zetten om zijn boodschap uh, zoals bijvoorbeeld ook een profeet geïnspireerd wordt om zijn woord te zeggen, daar komt dan geen engel aan te pas, tenminste zo wordt het niet beschreven in ieder geval. Dat zal meer iets zijn van de Heilige Geest die dat ingeeft uh, maar die kan dus eigenlijk ook zo'n rol van boodschapper op zich nemen op zo'n moment.

Er zijn meer mogelijkheden dat God tot ons kan spreken?

Ja, ja, precies, ja, dat is als je hier over na gaat denken komt dat punt wel naar voren hè? En dan wordt het een boeiende vraag, waar het dan op sommige momenten uh door middel van engelen. Dus vandaar uh ... mijn vermoeden is, ik ben er nooit systematisch ingedoken, maar uhm, dat dus God engelen inzet op cruciale momenten, of in nu het leven, of in de heilsgeschiedenis, om het zo maar te gebruiken, ja.

Ik heb nog de vraag welke functie engelen voor u hebben?

D.5.2 Ja, en inderdaad ook wel iets over dat onderscheid engelen in de hemel en degen die boodschappers zijn, zeg maar. Dan denk ik dat in de Bijbel daar andere aanduidingen voor gebruikt worden, ook worden ze daar volgens mij omschreven als wezens met zes vleugels, als ik het wel heb. Uh hoe ze aan engelen met twee vleugels komen (lacht) ik weet het niet. Volgens mij komen ze, die hebben volgens mij nog meer die erende functie die Hem, heilig, heilig, heilig toe roepen. Uh ja, dat is nog wel wezenlijk wat anders dan boodschapper zijn. In hoeverre engelen hier een boodschap komen brengen, daar deel aan nemen uh dat wordt mij eerlijk gezegd uit de Bijbel niet helemaal duidelijk. Uh dat is dus heel denkbaar, maar dat is dus een menselijke overweging. Ja, ja.

Als ik het goed hoor zegt u: engelen zijn aanbidders, het zijn bemiddelaars en boodschappers?

Ja, ja.

En beschermengelen?

De eerste engel die in de Bijbel verschijnt, die is aan Hagar. Uh ... op het moment dat die de woestijn in is gestuurd. Je zou eigenlijk zeggen het is een niet doorgaande lijn, uh ... want Abraham moet juist via een eigen zoon, beter gezegd via een zoon van Abraham en Sarah moet de lijn voort worden gezet en niet via Ismaël. Maar juist *daar* komt een engel van de Heer, dat staat er nadrukkelijk bij, wat de engel van de Heer is. Daar is nog wel meer over te zeggen, dat is een specifieke aanduiding die je maar een paar keer tegenkomt. Uhm maar die zorg van God zie je daar ook voor uh degene die zo weggestuurd wordt, waar inderdaad de lijn niet voortgezet werd. Dat heeft inderdaad iets beschermends, om daar te kunnen leven in de woestijn, meer dan uhm dat het nou om de boodschap gaat. Dus dat komt ook voor.

Maar zei de engel ook niet dat ook zij een groot volk zouden worden?

Ja! Tegelijkertijd is die daar ook boodschapper inderdaad. Maar het heeft daar inderdaad iets meer om het lijf. Het zou wel kunnen, maar dat heb ik niet zo paraat, of dat op nog een paar meer plekken in de Bijbel zo is.

Mensen spreken ook over engelenervaring bij BDE, heeft u daar mee te maken gehad?

D.4.9 Ik heb daar geen ervaring mee, niet uit eerste hand terug gehoord van mensen, uh ... ik heb wel mensen gesproken die inderdaad zoiets hadden van dat licht wat ze zagen. Maar ik kan me heel goed voorstellen dat het daar wel een rol speelt. Ten eerste omdat het daar natuurlijk over licht gaat en als ze daar een glimp van zien, ik denk dat dat licht ook wijst op licht van de hemel en omdat ze daar natuurlijk zijn, engelen. En er is ook nog zoiets als de gelijkenis van de rijke man en Lazarus, uh ... dat de engelen je in de schoot van Abraham zullen dragen. Ik geloof dat het in de RK, in het requiem ook nog een rol speelt in de teksten, D.3.3 en dat vind ik eigenlijk ook een heel mooi beeld. Dat is nu grappig dat we daar nu op komen, want dat gebruik ik weleens in uh in het pastoraat ook. Als ik bid met stervende, dat de engelen hem of haar thuis zullen brengen. Dat klinkt misschien voor sommige wel zweverig, maar dat zie ik ergens ook in de Bijbel. Ik vind het een prachtig beeld gecombineerd met hoe ik zelf die gelijkenis vertel hoe intiem dat ook is. Het in Abrahams schoot, dat vind ik, daar speelt wel de kwestie mee, wie is de ware zoon van Abraham? Dat is uh in het N.T. voortdurend een geding. Maar daar spreekt een vertrouwdheid uit en dat vind ik mooi dat, dat beeld van een engel die zal je ook thuisbrengen.

Mattheüs schrijft: en dan zullen we zijn als engelen

Ja, dat is natuurlijk helemaal, ja er gaat inderdaad over het leven in de hemel, denk ik, na de dood. Uh als ik dat goed paraat heb. Want er is hier natuurlijk onderscheid tussen engelen en mensen. En dat wordt natuurlijk ook in de Bijbel gemaakt, uh hoewel dat snap ik dan nooit zo goed, dan wordt er een punt gemaakt, in tegenstelling tot engelen hebben wij een vrije wil, of in ieder geval een eigen wil, laat ik het zo zeggen, waardoor wij in zonden hebben kunnen vallen, maar dan denk ik, er zijn toch ook engelen afgevallen, uh (ik: satan gevallen engel?) ja dus in die zin, die duistere keerzijde wat engelen betreft, ook engelen uh van satan waarvan ook sprak is in de Bijbel, daar hebben we het eigenlijk nog niet eens zo over gehad, maar die kant is er natuurlijk ook. Maar ik moet eerlijk zeggen, uh ook daarvan geloof ik dat het een realiteit is. ~~Ook alweer op grond van getuigenissen van mensen uit deze tijd. Dat hebben we misschien nog veel verder weggeschoven als engelen van God. Maar ik denk dat we door de praktijk achterhaald worden uh en dat het een rol speelt. Ik weet niet of daar een rol van engelen bij speelde, het zijn goede en kwade zo te zeggen, maar ik ben in het pastoraat wel in aanraking gekomen met iemand die daar vast in is gelopen. Wij hebben daar zelf geen team voor, voor bevrijdingspastoraat, maar ik heb wel gebruik gemaakt van een team uit een andere gemeente. We hebben een hele sessie gedaan om haar te bevrijden van deze machten, in hoeverre we daar betekenis aan kunnen geven. Dus dat wel, ja. Ik kan me niet heugen dat engelen daar een rol in speelde, maar die hadden wel echt uh dat dingen bewogen in huis, dat deuren open dicht gingen zonder dat er iemand was wat hen echt wel angst aanjoeg. En ze wisten wel, en daarom klopten ze ook aan, dat ze daar van af moesten. Dat is niet goed, dus dat was voor mij een bevestiging dat dat een realiteit is, die er ook is. Die we misschien liever wegduwen, maar die we onder ogen moeten zien. Nogmaals zij noemde niet specifiek engelen die daar een rol in speelde.~~

Heeft u nog vragen of aanvullingen?

Het schiet mij te binnen dat catechisatie materiaal wat wij de laatste vier seizoenen hebben gebruikt dat van de AGB-follow me, daar was ook een avond aan dit onderwerp gewijd. Dat vond ik wel frappant.

U vond het frappant?

Ja, ja, zij hebben dat opgepakt om jongeren er mee bekend te maken, omdat het toch weer meer een item is geworden.

Op welke manier hebben ze het behandeld?

Als doel tieners te laten nadenken over engelen. Wie zijn ze? Hoe zijn ze? En waar wonen ze? En dan beginnen we met plenaire start en daarna gaan ze in groepjes uiteen. In die plenaire start met de PP is dit aan de orde gekomen, invalshoek is: God schiep hemel en aarde, aarde is hier, maar waar is de hemel? Dan volgt, de hemel is een woonplaats van God, gestorven gelovigen, duizenden engelen. Dus daar worden ze gelokaliseerd. En wat zijn het dan? Engelen zijn door God geschapen als persoonlijke wezens (o, hier staat toch), met een eigen wil, met hele hoge intelligentie, met veel macht, met een geestelijk lichaam. En wat kunnen engelen dan? Deze persoonlijke wezens kunnen een gedaante van een mens aannemen, kunnen plotseling verschijnen en verdwijnen, worden uitgezonden om gelovigen te helpen. Hun naam is hun werk, want engel betekent: boodschapper van God.

Het eindigt met Psalm 91

D.3.4 Wat leuk dat die ook nog aan de orde komt, want die lees ik zo'n beetje standaard uh ... bij mensen die geopereerd gaan worden. (Ja?) Ja!, ja en zeker dat gedeelte, Hij vertrouwt je toe aan Zijn engelen die over je waken waar je ook gaat. Zeker ook de operatiekamer in. Dat vind ik altijd wel mooi om mensen mee te geven. Ja, dus op die manier, grappig die had ik niet paraat zo gauw, maar uh ... spelen ze bij mij dus toch wel een rol, merk ik nu.

Mooi dat ze dit hebben opgenomen.

Ja, al hebben ze er veel vragen bij, een geestelijk lichaam? Er zitten best een paar lastige dingen in, maar het is goed om het niet te vermijden.

3 Codering vierde interview

4 ^e Interview D	Belevenis	Zienswijze	Traditie	Onzekerheid
Associatie D.1.1		Kerst, rond Christus, cruciale-scharnierenmomenten		
Biografie D.2.1	Geen ervaring, wel stem binnenin?	Voor open		Welke rol
Pastoraat D.3.1	Geen ervaring	Wel voor open realiteit		Mensen terughoudend
D.3.2	Heilige grond	Welke rol?		
D.3.3	Bidden engel thuis brengt			
D.3.4		Ps 91 Engelen die over je waken, mooi om mee te geven voor een operatie		
D.4.1	Belangrijke rol	Was vanzelfsprekend	Kwijt geraakt verlichting	
D.4.2				Wanneer engel/vleugels/stem. Kan vaker een rol hebben
Visie D.4.3				Meer belangstelling door esoterie
D.4.4		Meer tussen hemel en aarde Verbinding tussen God en mens	Meer openheid	
D.4.5		Geen nadrukkelijke plek in de theologie		
D.4.6	Bijbel gewoon aanhaken			

D.4.7		Bemiddelen, cruciale momenten, namens God, boodschappers, menselijke bode ook engel		
D.4.8				Lastig onderscheiden
D.4.9		Licht van de hemel	Schoot van Abraham dragen	
Functie D.5.1		Bemiddelaars,		
D.5.2		Aanbidders, boodschappers		Beschermend
Overig	Catechese			

D.1 = Associatie

D.2 = Biografie

D.3 = Pastoraat

D.4 = Visie - theologie

D.5 = Functie

4 Verzamelen coderingen interviews

	1 ^e Interview A	2 ^e Interview B	3 ^e Interview C	4 ^e Interview D
Associatie	Bescherming Geloofsverbeelding Geestelijke werkelijkheid Beelden die lokken tot God Tussenwezens Brengers van goeds	Verhalen Aankondiging Jezus Cherubijntjes kerken Beeldjes	Bertus: gedreven, bescheiden, pastoraal Door mensen heen/God geopenbaard Kracht God manifesteert door mensen	Kerst rond Christus Cruciale scharnier momenten belangrijke rol
Biografie	Geen ervaring Open Aarzeling	Niets met engelen Nooit gezien wel gewild, draagt niet bij aan geloof	Betekenisvolle mensen/cruciale momenten	Geen ervaring Wel stem binnenin?
Pastoraat	Bekrachtigd Geeft troost Bemoediging	Prachtig voor mensen, behoud, bescherming, rust, lichtgestalte, in crisis proberen terug te leiden naar dat moment, kracht, troost	Mensen vertellen: concrete beelden, mooi Ontvankelijk Intiem Vertrouwen	Heilige grond, welke rol? Ps 91 voor operatie
Visie	Aarzeling Mensen gevoelig Aan je onttrokken Gebeurt Heilzaam Aanbidding Net als Berkhof: geen dogma – open Schakelen - niet afgerond Scheiding?: Chr./engel Traditie geen plek	Ingewikkelde, Sacrament, helpt naar heilige, toekomst, verder, God/engelen horen bij elkaar, licht, boodschapper, beelden, taal, verstaan kader, voorstellingen mythische wereld, verteltrends,	Wij beperkt veel kwijt er is meer, gevoelig voor zijn, verrijkend, uitingsvorm, in een mens, Maria lastig: binnen narratief boodschap	Meer tussen hemel/aarde, verbinding bemoedigen, Bemiddelen, cruciale momenten

	Kerk geen raad Meer mee doen	stijlfiguren, woorden, betekenis geven, veel om ons heen, vertellen over God, je komt ze tegen	brenger , vertaalslag eigen leven (niet duiden), van God kostbaar, aards en transcendent	namens God, boodschap pers, menselijke bode ook engel. Lastig onder- scheiden
Theol. visie	Geen afgeronde visie/wel open	Geen plek voor engelen	Narratief	On- duidelijk
Functie	Troostend, boodschappers, iets aanzeggen doorelkaar schudden, beschermend, geen persoonlijke relatie	Beelden nodig, duidelijk maken, stijlfiguren met betekenis	Boodschapper s, bemoediging, troostbrengers warmte, liefde, (concreet)	Aan- bidders, be- middelaars boodschap -pers

5 Vergelijking coderingen interviews

			Niet benoemd	Benoemd
Biografie	a	Staan er voor open		A-B-C-D
	b	Mensen op je weg	A-D	B-C
	c	Stem	A-B-C	D
Pastoraat	d	Prachtig		A-B-C-D
	e	Troost		A-B-C-D
	f	Kracht	A-C-D	B
Visie	g	Veel kwijt door verlichting	B	A-C-D
	h	Lastig		A-B-C-D
	i	Heilig	A	B-C-D
	j	Verbinding	A	B-C-D
	k	Door mensen heen	A	B-C-D
	l	Mensen gevoelig voor	B-D	A-C
	m	Aanbidding	B-C-D	A
	n	Taal/narratief	A-D	B-C
(Theologisch)o		Onduidelijk	B-C	A-D
	p	Geen plek	A-C-D	B
	q	Narratief	A-D	B-C
Functie	r	Troostbrengers	B-D	A-C
	s	Boodschappers	B	A-C-D
	t	Bemoediging	A-B-D	C
	u	Aanbidding	B-C	A-D
	v	Bemiddelaars	B-C	A-D
	w	Beschermers	B-C-D	A
	x	Beelden	A-C-D	B
	y	Stijlfiguren	A-C-D	B